

Fortrinligt festskrift

MIDDELALDERSTUDIER *tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Munksgaard, 1966. 338 s. 56 kr.*

Til forskel fra den gængse festskrifttype – en samling mere eller mindre tilfældigt sammenbragte afhandlinger – fremtræder dette med et velgørende helhedspræg. De 11 afhandlinger, som alle henter deres emner fra dansk middelalderhistorie, er skrevet af Aksel E. Christensens elever gennem 20 år. To af disse elever er nu hans kolleger i København og én i Odense, mens andre er ansat i forskellige forskningsinstitutioner, kun to er gået skolevejen. Trods arbejdspresset i skolen kan det måske tages som et tegn på, at skolefolks muligheder for videnskabeligt arbejde er blevet større, at begge forfattere bebuder afhandlinger, der placerer det behandlede emne i en større sammenhæng. Man må håbe, at de gode forsætter ikke drukner i overtimer.

Studierne spænder i tid fra 1000-tallet til senmiddelalderen og med hovedvægten lagt på denne. Emnerne fordeler sig jævnt mellem historiografiske og kildekritiske specialundersøgelser og bredere oversigter vedrørende handelshistoriske og økonomiske problemer.

Brødrene Curt og Lauritz Weibulls samt Erik Arups banebrydende kildekritiske undersøgelser i Danmarks ældste historie har sat sig tydelige spor hos flere af forfatterne. Det gælder således amanuensis *Inge Skovgaard-Petersen*, der gennem sit arbejde med Huitfeldt er blevet inspireret til at studere Saxo. Yderligere er hun blevet grebet af Aksel E. Christensens bemærkninger i »Kongemagt og Aristokrati« om Saxoforskningen, hvor han påpeger, at den hidtidige forskning er gået ud på at vurdere Saxos værk som *beretning*, mens en analyse af det som *levning* savnes. Inge Skovgaard-Petersen vælger at analysere Svend Tveskægs historie på grund af det kompositoriske helhedspræg og det relativt veloplyste kildegrundlag. Hun stiller sig som opgave at vise Saxos særpræg ved sammenligning med de tre hovedkilder, idet Adam af Bremen, Roskildekrønikens forfatter og Svend Aggesen hverken steds- eller tidsmæssigt ligger fjernt fra Saxo. Det påvises, at de 3 fremstillinger af Svend Tveskægs historie er meget forskellige, og Saxo har måttet træffe et valg mellem dem; han har lagt Adams værk til grund, men korrigerer det ved hjælp af Roskildekrøniken og har så yderligere suppleret med materiale fra Svend Aggesen og endvidere fra norrøn tradition, hvilket påvises med adskillige eksempler. Saxo skaber et nyt billede af Svend Tveskægs bugtede levnedsløb, fremhævet ved citater fra Valerius Maximus. For Saxo er historie først og fremmest en lære i menneskekundskab.

Professor *Ellehøj* synes at ville bygge en hel katedral over den norrøne historiskrivning, efter disputatsens langskib følger her »Omkring Knytlingas kilder« som et

mindre tværskib eller sidekapel. Knytlingasagas slægtskab med andre norrøne kilder er hovedsagen og forholdet til Saxo kun en biting. Undersøgelsen gælder Harald Blåtands historie og resulterer i, at kildebenyttelsen er mere indviklet end af Finnur Jónsson og Gustav Albeck antaget, idet Ellehøj plæderer stærkt for, at Knytlinga også bygger på Sæmunds og Aris tabte skrifter og derved får øget interesse. Endelig konstateres en forbindelse mellem Saxo og Sæmund og mellem Jomsvikingasaga og Adam af Bremen.

Større rolle spiller Saxo i museumsinspektør *Tage E. Christiansens* fascinerende forløb på at hæve den mystik, der hviler over den omdiskuterede broderliste i Kong Valdemars Jordebog. Dette blandingshåndskrift er skrevet af to skrivere i Sorø kloster omkring 1300 og består dels af kamerale afsnit fra det kongelige kancelli, dels af teologiske og annalistiske optegnelser fra klostret. Det kan ikke ved hjælp af skriften eller ved stykkets placering i manuskriptet afgøres i hvilken afdeling broderlisten hører hjemme. Tage E. Christiansen påviser, at broderlisten *ikke* kan have tilknytning til klostret, men at den qua kancelli-stykke må være mangelfuldt overleveret. Hverken tanken om frændegilder eller en organisation vokset frem af hirnen holder stik. Desværre kan Tage E. Christiansen ikke erstatte de tidligere mere eller mindre fantasifulde forslag med nogen sikker tolkning. Hans slutresultat er det lidt matte, at listen må have været et internt hjælpemiddel i kancelliet. Dog klammer han sig til det halmstrå, at da Valdemarstiden og dens institutioner – som påvist af Erslev og Aksel E. Christensen – først helt lader sig forstå på europæisk baggrund, så er det ikke umuligt, at der et eller andet sted ude i Europa kan findes materiale til endelig forklaring af broderlisten.

Adjunkt *Jørgen Qvistgaard Hansen* skriver ud fra sin specialeafhandling om »Forholdet mellem stat og kirke i Danmark 1157–1170«, og bebuder en senere afhandling om pavestrid og vesteuropæisk storpolitik. Udgangspunktet er slaget på Grathe hede, som gjorde Valdemar til enekonge, og de følgende forhandlinger i Roskilde med den hjemvendte ærkebiskop Eskil, hvor kongen synes at være gået ind for et positivt samarbejde med den danske kirke. Dette blev imidlertid slået i stykker af forholdene ude i Europa, idet skismaet efter pave Hadrians død førte med sig, at Eskil gik ind for Alexander 3., mens kongen på grund af sin feudale binding til kejseren måtte vælge at støtte den imperievenlige Victor 4. Det førte 1161 til et afgørende brud mellem kongen og ærkebispens, og Eskil forlod Danmark. Efter Victor 4.s død 1164 udfoldede de danske cisterciencere megen diplomatisk snilde for at opnå Eskils tilbagevenden, hvilket formentlig skete efteråret 1167. I fællesskab gennemførte ærkebispens og kongen, at Rügen i 1169 blev lagt under Roskilde stift, og at Knud Lavard blev kanoniseret. Ved translationen den 25. juni 1170 kulminerede kongens og kirkens fælles ønske om politisk stabilitet i kroningen af Valdemars søn Knud.

Som en frugt af sine indgående diplomundersøgelser publicerer professor *Skyum-Nielsen* en studie over »Kanslere og skrivere i Danmark 1250–82«, som konkluderer i, at der næppe er tale om nogen fast stab, og at talrige skødesløsheder vidner om løshed i kancelliets opbygning; på den anden side er kun få originalbreve skrevet af modtager- eller lejlighedsskrivere, hvilket ofte forekom i det tyske rigskancelli.

Museumsinspektør *Erik Kjersgaards* redegørelse for begreberne »Leding og landeværn« suppleret af en gennemgang af de forskellige middelalderlige forsvarsinstitu-

tioner skuffer lidt, fordi afsnittene er tilbøjelige til at falde fra hinanden, så det bliver vanskeligt at finde den røde tråd. Til hans undskyldning tjener, at dette er hans tidligste arbejde, senere har han publiceret langt mere velskrevne ting.

Professor *Ladewig Petersens* afhandling om »Jordprisforhold i dansk senmiddelalder« er en sammentrængt fremstilling bygget på det jordprismateriale, han agter at publicere helt frem til 1660. Oplægget er, at den nyeste forskning har vist de senmiddelalderlige krisers komplicerede natur, det 14. og 15. årh. udgør ingen konjunkturmæssig enhed. Udviklingen er forskellig i Øst- og Vesteuropa. De sociale og økonomiske virkninger fremtræder stærkest i Vesteuropa mellem 1370 og 1440 og medførte at godsstruktur og landsbysamfund omformedes, så fæstesystemet blev det almindelige. Hovedformålet er en principiel drøftelse af materialets art og hvilke metoder der kan anvendes. Det understreges, at de komplicerede forhold, der betinger prisdannelsen, gør det nødvendigt at betragte resultaterne med al mulig forbehold. Endelig gøres der rede for beregningsmetoden. Man må med forventning se frem til publikationen af det samlede prismateriale, først da vil det være muligt helt at tage stilling til resultaterne.

De 4 handelshistoriske afhandlinger har alle deres udspring i en øvelsesrække 1956–57. Adjunkt *Orla Vestergaard* skrev senere på grundlag deraf specialeopgave om Erik af Pommerns handelslovgivning og har i tilknytning hertil skrevet analysen af begreberne »Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning«. Han viser gennem en række eksempler, at Povl Johannes Jørgensens definitioner – som historikerne har fulgt – ikke holder stik. Videre vises, at den ældre handelslovgivnings monopolisering udelukkende gjaldt torvehandelen, først midt i det 14. årh. begynder forbudene mod handel *uden for* byerne, til gengæld er Valdemar Atterdags privilegier for de skånske byer mere skelsættende i handelsretten end Erik af Pommerns forordning 1422.

Amanuensis *Kai Hørby* piller også ved Erik af Pommerns handelshistoriske glorie i »Øresundstolden og den skånske skibstold«. Han mener, at når tolden ved Krogen 1429 af hanseaterne betegnes »den ny told« går dette først og fremmest på taksten: en nobel pr. skib, hvilket var ca. det firedobbelte af den skånske skibstold; men at denne told, der formentlig blev opkrævet i Helsingborg – altså uden for Skåne-markedet – var en afgørende forudsætning for Sundtolden.

Den næste vigtige fase i Øresundspolitikken afspejles i »Københavnstraktaterne 1441«, hvis tilblivelse bibliotekar *Bent Jørgensen* gør rede for. De 4 traktater blev indgået mellem hollænderne og 1) de vendiske stæder, 2) hertug Adolf af Holsten, 3) den danske konge samt 4) de preussiske stæder. Bent Jørgensen forsøger i højere grad end hidtil er sket at vurdere Danmarks indsats i forhandlingerne bl. a. ved en nøjere prøvelse af et lybsk traktatudkast fra 1440, i forhold til hvilket den endelige traktat må opfattes som en vendisk kapitulation over for hollænderne.

Festskriftets sidste afhandling er arkivar *Grethe Ilsøes* undersøgelse af omfanget af og formerne for »Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen«. Undersøgelsen af adelens konkrete handelsvirksomhed baseres på en systematisk gennemgang af dokumenterne i danske og tyske publikationer suppleret med utrykt materiale fra Rigsarkivets samling af privatarkiver. Næsten alle eksemplerne er godsrige adelsmænd, det er derfor karakteristisk, at den driftige Eggert Frille, hvis godsmasse var beskeden, begrænser sig til pengetransaktioner, mens hans mere godsrige bror Johan Frille vides at have drevet handel. Korrespondance med hanse-

byerne samt lejde- og udførselsbreve er vidnesbyrd om handelsvirksomhed, men arten af denne må konstateres gennem vareorder og regnskabsopgørelser. Størstedelen af den adelige eksport af landbrugsvarer og sild gik til Lübeck og Danzig; den vigtigste importvare var humle. Kommissionshandelen var tidens mest udbredte handelsform blandt hanseaterne, og det kan konstateres, at de danske godsejere også har benyttet denne. Åge Akselsen Thotts omfattende korrespondance afspejler i detaljer, hvorledes handelen gik for sig. Trods kildematerialets utilstrækkelighed kan der næppe være tvivl om, at der har fundet et betydeligt handelssamkvem sted mellem de østdanske herremænd og de nordtyske hansebyer.

Bogen bærer vidnesbyrd om Aksel E. Christensens betydning som universitetslærer og skribent, og man kan af hjertet ønske ham tillykke med et sådant kuld middelalderforskere.

Thelma Jexlev

Från Bernhard Olsen till Axel Steensberg

DANSK FOLKEMUSEUM & FRILANDSMUSEET. HISTORY & ACTIVITIES. *Axel Steensberg in honour of his 60th birthday 1st June 1966. Kbhvn. Nationalmuseet, 1966. 264 s., ill. 85 kr.*

Årtiondena efter 1800-talets mitt medförde som vi alla vet en grundläggande omändring av det konst- och kulturhistoriska museiväsendet i stora delar av Europa. Denna utveckling innebar dels en breddning av den publik som besökte museerna eller över huvud intresserade sig för deras verksamhet, dels en kraftig utvidgning av dessas samlingsområden och aktiviteter i övrigt. De kungliga och furstliga konstgallerierna och antikmuseerna som hittills i huvudsak varit förbehållna en relativt trång krets av aristokratiska besökare öppnades för en större allmänhet. Detsamma var fallet med de ur historisk synpunkt betydelsefulla rust- och klädkamrarna, som nu fick sina rent museala uppgifter mera renodlade.

Men också helt nya typer av museer framkom, bland vilka särskilt märks å ena sidan konstslöjd- och konstindustrimuseerna å andra sidan sådana som ville belysa folkens livsföring i alla dess aspekter. När det gällde utomeuropeiska folkslag och kulturer kunde de sistnämnda i viss utsträckning bygga vidare på de samlingar som ingick i de anrika naturalie- och kuriositetskabinetter. Tanken att sammanföra och utställa de konstnärligt betonade produkterna av hantverk och industri upplevde sitt egentliga genombrott vid den oerhört uppmärksammade första egentliga världsutställningen i London 1851. Mycket av vad som visades vid detta tillfälle och vid motsvarande expositioner i fortsättningen kom att tjäna som en mäktig inspirationskälla för smakutvecklingen och det är angeläget att betona att samlingsintresset redan från början inbegrep produkter även från gången tid.

Som Holger Rasmussen betonar i en översikt över Dansk Folkemuseums tillkomst och utveckling står också denna institution i beroende av utställningstanken. Det var under förarbetena på en sådan utställning i Köpenhamn 1879 som Bernhard Olsen, sedan några år direktör för Tivoli, fångades av den gamla folkliga kulturen och började sin för framtiden så betydelsefulla samlingsverksamhet. Det råder ingen tvekan om att denne man är värd större uppmärksamhet än vad som hittills kommit

honom till del. Hans framsynthet, parad med praktiskt förstånd och gott handlag, är i sig själv imponerande. Men han var också, ehuru autodidakt, en lärd man med förvånansvärt goda insikter på ett flertal områden inom kulturhistoriens rika fält. Man får i Rasmussens framställning en fängslande inblick i Bernhard Olsens museala verksamhet fram till grundandet av Frilandsmuseet vid Sorgenfri, som också det var hans verk och som ger det klaraste uttrycket för hans målsättning på det etnologiska området.

Men Rasmussen ger också en bred skildring av Dansk Folkemuseums fortsatta utveckling och visar hur de som följde i Bernhard Olsens spår förstått att successivt vidga och fördjupa arbetsuppgifterna. Av stor betydelse blev härvid inte minst den tid som Axel Steensberg stod i ledningen för verksamheten. Det ter sig ur denna synpunkt naturligt att hans medarbetare och lärjungar som en hyllning på hans 60-årsdag har samlat sig kring uppgiften att ge en förhållandevis bred skildring av de många olika aktiviteter som numera rymmes inom museets ram. Man har härvid inbegripit även Frilandsmuseet som länge både i praktiken och rent administrativt utgjorde en del av institutionen. Att den värdefulla handbok som på detta sätt framkommit givits engelsk språkdräkt är tacknämligt och väl motiverat med hänsyn till den framträdande ställning både Folkemuseet och Frilandsmuseet numera intar såsom forskningsinstitutioner och bildningsanstalter även ur internationell synpunkt. Den undersökningsverksamhet som med nödvändighet måste föregå urvalet av de objekt som anses värdiga att musealt representera det gamle byggnadsskicket har också i huvudsak varit knuten till Nationalmuseets tredje avdelning. Den har helt följdriktigt i detta arbete blivit skildrad av den nuvarande chefen för Frilandsmuseet Peter Michelsen, som ger en välförtjänt elege åt den kunnige och flitlige föregångaren H. Zangenberg.

Boken om Dansk Folkemuseum och Frilandsmuseet inrymmer i övrigt ett stort antal föredömligt koncentrerade och upplysande skildringar av den mångsidiga verksamheten på de mest skilda områden som karakteriserar dessa båda institutioner, en verksamhet som i åtskilliga stycken blivit förebildlig för systerinstitutionerna i grannländerna och även därutanför. I allmänhet har de tjänstemän här fört ordet som varit med om att genomföra de olika arbetsuppgifterna. I flera fall har de också tagit nya initiativ eller givit verksamheten en delvis annan inriktning än tidigare. Som sig bör, när det gäller en institution av detta slag, är framställningen rikt illustrerad med ett genomgående fräscht bildmaterial.

Så skildrar Ellen Andersen verksamheten inom museets avdelning för dräkter och textilier, där hon övertog ansvaret efter den högt förtjänta Elna Mygdal och själv framgångsrikt har fört arbetet vidare särskilt på folkdräktsforskningens vida fält. Poul Strømstad redogör för det metodiskt mönstergilla inventerings- och undersökningsarbete som under senare år utförts främst inom några saneringsområden i Köpenhamn. För den omfattande och givande registrering av möbleringen i danska slott och herrgårdar som sedan 1940 bedrivits under hennes ledning berättar Tove Clemmensen, medan Ole Højrup ger en framställning av verksamheten vid de numera som en särskild avdelning organiserade Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser. Forskningarna här bedrivs i stor utsträckning med frågelistor och med direktupptagning i bandapparat efter utvalda sagesmän. Den vetenskapliga bearbetningen syftar bl. a. till en omfattande kartering av de olika momenten i den folkliga kulturen.

Som ett vigtigt komplement till Højrup's framställning kan man se D. Yde Andersens meddelanden om de Industri-, Håndværker- og Arbejderundersøgelser som påbörjades vid museet 1959 och som även de har burit rika skördar. En nog så viktig detalj i gamla dagars folkliv, nämligen nöjen och lustbarheter, har bl. a. på grund av medverkan från en särskilt kvalificerad frivillig arbetskraft i Danmark ägnats ett särskilt intresse och Ib Varnild redogör här i korthet för resultatet. Han lämnar i anslutning därtill en översikt över privata samlingar på området. En frivillig högst sakkunnig kraft är också den drivande bakom de ingående undersökningar av de danska kvarnarna, för vilka initiativtagaren Anders Jespersen här avger en rapport, åtföljd av en välkommen bibliografi över hans tidigare skrifter i detta ämne. Denna verksamhet har som bekant även kulturminnesvårdande syfte.

I två riktningar kom Folkemuseets arbete under Axel Steensbergs tid där att väsentligt utvidgas, nämligen dels genom de arkeologiska undersökningarna i de gamla landsbyarna och dels genom att insamlingsområdet för föremål och traditioner konsekvent utvidgades att omfatta hela Europa. Denna omständighet avspeglar sig här i tre var för sig mycket läsvärda uppsatser av Svend Nielsen, Georg Nelleman och Inge Mejer Antonsen. Den senare av dessa handlar om de inventeringsarbeten som utförts i den danska kolonisationsbebyggelsen på de Västindiska öarna.

Slutligen är att nämna den kloka och välbalanserade skildring som Peter Michelsen ger av Frilandsmuseets uppkomst och utveckling fram till den rangplats det i dag, i första hand genom Kai Uldalls banbrytande insatser, intar bland världens alla byggnadsmuseer. Den nuvarande ledningen har förstått att uppehålla denna krävande ställning och två av de främsta krafterna som är knutna till institutionen, nämligen Frode Kirk och Bjarne Stoklund, redogör i det avslutande kapitlet för de rigorösa principer som utarbetats för flyttning och inredning av de gamla byggnaderna. Det är vid sidan av det kräsna urvalet av objekt denna regim som skänkt Sorgenfrimuseet dess internationella rykte.

Gösta Berg

Fra Hovedstad til Motståndsrett

KULTURHISTORISK LEKSIKON FOR NORDISK MIDDELALDER. Bd. VII *Hovedsted – Judar*, 1962. Bd. VIII *Judas – Konfiskation*, 1963. Bd. IX *Konge – Kyrkorummet*, 1964. Bd. X *Kyrkorätt – Ludus de s. Canuto*, 1965. Bd. XI *Luft – Motståndsrett*, 1966. *Rosenkilde og Bagger m. fl. forlag*. Bd. VII 48 kr., bd. VIII–X á 69 kr. og bd. XI 70,50 kr. heftet. Hvert bind mindst 350 s. foruden plancher.

Man bliver virkelig imponeret. Siden første bind af Kulturhistorisk leksikon forelå i 1956 er der støt kommet ét nyt bind om året. Enhver der har prøvet redaktionelt arbejde kan til fulde værdsætte den indsats, der er øvet af værkets fællesredaktør Georg Rona og de enkelte landes redaktører, for Danmarks vedkommende Allan Karker. Bind 1–6 er udførligt anmeldt i *Fortid og Nutid* bd. 21, side 279 ff., og hvad Svend Aakjær her skrev om det nydelige udstyr, de smukke illustrationer, de mange sagkyndige artikler og de rige litteraturhenvisninger, står stadig ved magt.

Det gør imidlertid også hans ord om, at det er ugørligt at anmelde så rigt et værk fyldigt og udtømmende.

Her skal da også kun gøres opmærksom på, at leksikonet i to henseender egentlig giver mere end det lover. Ifølge titlen behandles perioden vikingetid til reformationstid, og det er også rigtigt, at emnerne i reglen kun følges frem til begyndelsen af 1500-tallet. Men en række af de behandlede områder – forhold, genstande eller hvad man nu vil – har et liv der strækker sig ud over middelalderen, og derved får artiklerne også betydelig værdi, for den der beskæftiger sig med de følgende århundreders historie. Som eksempler herpå kan man nævne begreber som Mangelsydomme, Kongevej og Lægeplanter, ting fra dagligdagen som Lås, Hvælvinger eller Kløverbladsbue, artikler om administrative forhold: Missive, Len og Lensregnskaber eller mere specielle ting som Inne og Landgilde.

En ting man ikke direkte kan slå op i Kulturhistorisk leksikon er, hvad man skal forstå ved kultur og kulturhistorie. Det ville også være vanskeligt for udgiverne at finde en definition, der er bred nok til at rumme den alsidighed, bindene selv fremviser. Og det er det andet punkt, hvor der gives adskilligt mere end der loves. Side om side træffes de mest forskelligartede vidnesbyrd om menneskelige forhold og aktivitet. Åndslivets frembringelser præsenteres fra Kærlighedsdigtning over Klagesang til Lovsprog, og litterært liv spiller i det hele en stor rolle med oversigtsartikler, for eksempel om Matematisk litteratur. En mængde sagaer og andre væsentlige kilder omtales, og mere specielle ting som Interpunktion, Låneord og Marknavne er ikke glemte. Man følger menneskets omgivelser både i naturen – Køkkenurter, Kamel og Løvtræer – og inden døre – Ildsted, Kam, Keramik og Mjød. Menneskelig foretagelse behandles blandt andet under Kortspil, Idrætslege, Hærværk og Meddelagtighed foruden under fællesforetagender, der kan minde derom: Krigskunst, Kolonisation og Missionsvirksomhed. Eller man kan tage mere fredelige sysler som Kornhandel og Jernfremstilling, alt kan man følge helt ned til Hår- og skægmoder. Kirkens liv er rigt repræsenteret med artikler om en række helgener, Kor, Klokke samt mange opslagsord, der begynder med Kirke-. Det samme gælder staten og dens administration, her skal blot nævnes Konge, Jarl og Kansler.

Allerbedst kan man måske illustrere emnerigdommen ved at anføre 7 på hinanden følgende opslagsord: Majestas Domini (Kristus som verdensherre), Majestätsforbrytelse, Majgreve, Makeskifte, Makrill, Maktsymboler og Mal (malle). Det er farligt at slå op i Kulturhistorisk leksikon. Inden man finder det søgte opslagsord, er man i fuld gang med at læse, snart her snart der. Det er faktisk et spændende værk.

Knud Prange

Sultegrænsen

PETER RIISMØLLER: SULTEGRÆNSEN. *Redaktion og tegninger ved Carlo Wogensen. Udgivet af Nordjydsk Cold Stores 1966.*

I tidsskriftet Danske Museer skrev Peter Riismøller i 1952 en lille artikel, »Kan mennesker bygges om?«, der vil erindres med glæde af mange museumsfolk. Med

udgangspunkt i egne iagttagelser i Himmerland viste forfatteren, hvorledes det hårde slid helt op mod vor egen tid har præget den fysiske fremtræden hos landarbejdere og småbønder, både i arbejde og hvile. I »Sultegrænsen« fortsætter Peter Riismøller, hvor han slap i 1952. Nu er ernæringsforholdene hovedemnet, og selv om bogen behandler de samfulde 10.000 år, der har levet mennesker i Danmark, ligger tyngdepunktet også denne gang i dette århundredes begyndelse, og kærnen i beretningen er stadig forhold og tildragelser i forfatterens egen hjemegn i Østhimmerland.

Bogen skildrer fattigfolks evige kamp for at holde sig på den rigtige side af sultegrænsen. Underernæring gjorde børn og gamle til let bytte for epidemier og mangelsygdomme, især i det tidlige forår, når vinterens sparsomme og vitaminfattige føde havde svækket helbredet. Der berettes med indsigt om fødemedlernes behandling, om kosten på gårdene, hvor folkene i smug tog for sig af hestens rug for at dulme sulten, om brændevin og tæring, om herregårdsbørsternes elendige tilværelse og meget mere. Det er Danmarks U-landstider, der kommer os i møde; de ligger ikke så fjernt endda. Peter Riismøller er den fødte fortæller, en glimrende iagttagere og en fængslende skribent. Af spredte glimt fra småkårsfolks hverdag har han skabt en sammenhængende beretning, hvor ernæringsproblemet ses i lyset af den almindelige historiske udvikling – jordreformerne, den begyndende industrialisering, hedeopdyrkningen og husmandslovgivningen. Perspektiverne er både spændende og væsentlige.

Mod bogen haves kun én indvending, men den er til gengæld meget betydelig. »Sultegrænsen« kan ikke købes. Den er udsendt i 500 eksemplarer som festskrift for et kølehusfirma i Ålborg og kommer slet ikke i boghandelen. Dette er helt forkert. Peter Riismøllers lødige og velskrevne kulturhistoriske bog ejer alle betingelser for at blive folkelæsning. Forfatteren bør snarest træde i forhandling med Nordjysk Cold Stores og hente bogen ud af fryseboksen. Den nye udgave, der må blive resultatet heraf, bør fremtræde i samme smukke skikkelse som den foreliggende, der er tilrettelagt og illustreret på fortræffelig vis af Carlo Wognsen.

Olaf Olsen

Kildekritisk folkemindeudgave

JEPPE AAKJÆR: JYSKE FOLKEMINDER. *Udgivet af Bengt Holbek. Kbh. 1966 (= Danmarks Folkeminder nr. 76). I-XXXV + 230 sider. Ill., 1 kort. Kr. 26,00, excl. oms.*

Det er en udbredt misforståelse, at traditionsstof skal udgives ganske anderledes end andet historisk og kulturhistorisk kildemateriale. Baggrunden for denne misforståelse er blandt andet den, at mange historikere ikke kan sige sig fri for en latent mangel på respekt for det mundtligt overleverede stof. Sagn og sagnagtige beretninger betragtes som sekundære kilder for historikeren, og følgelig kan de, mener mange, behandles helt suverænt, når de udgives i en eller anden sammenhæng. Det gælder en del af det traditionsstof, der publiceres i sognehistorierne og i de lokalhistoriske årbøger, og det gælder f. eks. lokalhistorikeren H. P. Sørensens bog *Sagn og hændelser fra Gram sogn* (1964), der er et lille, selvstændigt supplement til hans *Træk af Gram sogns*

historie (1963). H. P. Sørensen har gennemrettet, gennemskrevet og tildels genfortalt det folkloristiske traditionsstof. Det samme gælder Aug. F. Schmidts udgave af Karen Toxværd's optegnelser fra Sydfalster, særtryk af Lolland-Falsters historiske samfunds årbog 1964. Disse optegnelser har Schmidt gennemskrevet og genfortalt på en sådan måde, at det nu er vanskeligt at se, hvad der er Toxværd's eget, og hvad der er Schmidts.

Denne suveræne behandling af traditionsstoffet hænger også i høj grad sammen med en misforstået folkelighed. For at det skal være en udgave, som alle kan læse, må man absolut genfortælle stoffet, mener man. Forholdet er imidlertid det, at den stadigt stigende interesse for kulturhistoriske emner har medført, at »det læsende publikum« stiller større og større krav, fordi det simpelthen kan goutere langt mere, end man vist almindeligvis forestiller sig.

Glædeligt er det, at det traditionsstof, som Bengt Holbek har publiceret, er udgivet på en sådan måde, at man nu har denne udgave at henvise til, når man vil demonstrere for de mange folkemind-interesserede lokalhistorikere, at traditionsstof bør respekteres på lige fod med andet historisk kildemateriale. Dermed være ikke sagt, at alle lokalhistorikere skal følge Holbeks tekstkritiske udgivelsesprincipper. Ingenlunde, men nyttigt er det at se, hvordan man med held kan udgive det traditionsstof, som nok er sekundært for en historiker, men som er primært for en traditionsforsker.

Tekstkritiske udgaver af folkloristisk traditionsstof er i øvrigt sjældne, og kun visse traditions kategorier er blevet udgivet tilfredsstillende: den ældste del af vise-traditionen i Danmarks gamle Folkeviser, signaler og besværgelser i Danmarks Trylleformler, og Laurits Bødker er i færd med at udgive en del af den danske eventyrtradition (Niels Levinsen: Folkeeventyr fra Vendsyssel, 1958, og Nikolaj Christensen: Folkeeventyr fra Kær herred, 1963–1966, uafsluttet). Bengt Holbeks udgave går derimod på tværs af traditions kategorierne, idet han har udgivet alt, hvad Jeppe Aakjær har indsamlet af folkeminder.

Gennem Holbeks udgave får man først i en stor indledning noget at vide om Aakjær's interesse for folkeminder. Meget nyt er her kommet frem, og det må givet være af interesse langt ud over traditionsforskernes snævre kreds.

Alt, hvad Aakjær har optegnet, har Holbek derpå udgivet i den rækkefølge, det blev optegnet, og i direkte forbindelse med optegnelserne har han genoptrykt de breve, Aakjær sendte til E. T. Kristensen. Det vil sige, at man måned for måned kan følge Aakjær som optegner.

Særlig interesse knytter der sig i øvrigt til Holbeks noteapparat, idet han har givet henvisninger til de steder i Aakjær's litterære produktion, hvor han med sikkerhed kan siges direkte at have udnyttet, hvad han havde optegnet i sine unge år. Gennem disse noter giver Holbek i virkeligheden et meget spændende indblik i Aakjær's senere arbejde med og hele forhold til sin hjemstavns traditioner.

Med sin udgave – inklusive den store indledning og de mange henvisninger – har Bengt Holbek imidlertid først og fremmest givet et portræt af en af de mange folkemindesamlere, der har betydet så meget for hele traditionsforskningen. Det er den eneste samlede udgave af og redegørelse for en enkelt samlers virksomhed. Bogen om folkemindesamleren Jeppe Jensen, Aakjær, er således også blevet et stykke forskningshistorie.

Iørn Piø

Lærdomshistorie

NILS-ARVID BRINGÉUS: GUNNAR OLOF HYLTÉN-CAVALLIUS SOM ETNOLOG. *En studie kring Wärend och wirdarne. Nordiska Museets handlingar: 63, Stockholm 1966. 400 s., rigt illustreret. Sv. kr. 48.*

Hyltén-Cavallius erindres uden for sit hjemland, Sverige, som forfatter af bogen: *Wärend och wirdarne*, der udsendtes i to dele 1863–64 og 1868. For det lokalhistoriske studium af Småland har den været af den allerstørste betydning. Forfatteren Vilhelm Moberg kalder den: »en hembygdens bibel för var och en som är född inom Värends gränser«.

Hyltén-Cavallius havde dog et videre sigte end blot den snævre hjemegn. Han ville på afgørende vis præge den svenske folkelivsforskning i videnskabelig retning. Det fremgår af bogens undertitel, hvor han karakteriserer den som et forsøg i svensk etnologi.

Som kildeskrift har bogen stadig værdi, men vigtigere er utvivlsomt den rolle den har spillet i studiets historie. Mange svenske folkelivsforskere har påpeget dens betydning, men først med den foreliggende bog af Bringéus er personen Hyltén-Cavallius, hans baggrund og hans indsats taget op til en samlet vurdering i et indtrængende forsøg på med udnyttelse af alt foreliggende kildemateriale at placere ham i den lærdomshistoriske sammenhæng.

For ret at vurdere Bringéus' indsats vil en oversigt over hans disponering af den store og rigt illustrerede bog være nyttig. Den starter med en redegørelse for Hyltén-Cavallius' livsmiljø fra opvæksten i den smålandske præstegård, studieårene i Uppsala, tjenesteårene i Stockholm som bibliotekar ved det kgl. bibliotek, hvor han fik kontakt med forskere som arkæologen Hildebrand og den engelske runeforsker G. Stephens, senere et 5-årigt intermezzo som chef for det kgl. teater, hvorefter fulgte et endnu kortere som diplomat i Brasilien og sluttelig fandt han et blivende sted som godsejer i Småland, hvor han døde 1889. Det var her i barndomslandet han forfattede sin svenske etnologi.

Efter denne præsentation af manden behandler Bringéus hans indsats som folkelivsforsker i følgende afsnit: Forskningsobjektet, arbejdsgangen med forarbejderne til hovedværket, dette selv og den fortsatte virksomhed, opgaven, som han havde sat sig, den anvendte metode og endelig det materiale, han havde til sin rådighed.

Ved behandlingen af de enkelte afsnit er det værd at mærke sig, at Bringéus lægger stor lærdomshistorisk indsigt for dagen ved at fremdrage ikke blot Hyltén-Cavallius' svenske baggrund, men placere den i europæisk sammenhæng. Hans behandling får derved også stor værdi for danske forhold. Forskningsobjektet er for *H-C folket*, som han identificerer med bondeklassen. Det er et synspunkt, som har haft en lang eftervirkning i europæisk etnologi og vel knap endnu er forladt. Han bygger her på en opfattelse, der var alment eje i den videnskabelige verden. Bringéus gør fortræffelig rede herfor i afsnittet om metoden, hvor den traditionshistoriske og den komparative metode behandles udførligt.

Da som nævnt Hyltén-Cavallius' hovedværk ikke blot har lærdomshistorisk interesse, men også fortsat er et vigtigt kildeskrift, er det af betydning at vide, hvad han bygger sin fremstilling på. I den indgår såvel primært kildemateriale fra egne optegnelser og oplysninger fra korrespondenter som materiale hentet fra ældre samlinger,

håndskrifter og trykt litteratur. I Wärend och wirdarne er der kun undtagelsesvis gjort rede herfor, og Bringéus har derfor i sit sidste hovedafsnit en udførlig gennemgang af de enkelte kildegrupper også af billedstoffet, hvor man med udbytte kan følge de forskellige stadier fra originalskitse over rentegning til de i bogen anvendte træsnit og iagttage de eventuelle »forbedringer«, der er kommet til undervejs. Det er en gavnlig påmindelse om den forsigtighed, hvormed kilder skal benyttes. Bringéus har her gjort et nyttigt rydningsarbejde og stiller endog en mere komplet kommentar af værket i udsigt.

Der er her kun fremhævet visse hovedtræk fra Bringéus' meget righoldige, lærdomshistoriske arbejde, som fortjener vid udbredelse. Lad det være tilføjet, at de enkelte afsnit er forsynet med et udførligt noteapparat, hvortil kommer en omfattende fortegnelse over kilder og litteratur samt et personregister.

Holger Rasmussen

De danske vejes historie

TORBEN TOPSØE-JENSEN: AD HJULSPOR OG LANDEVEJE. *Hasselbalch* 1966. 275 s. 49,50 kr., indb. 68,50 kr.

Ingen faghistoriker har hidtil skrevet de danske vejes historie, skønt der foreligger adskillige interessante og gode forarbejder af kulturhistorikere som Hugo Matthiessen, Victor Hermansen, Arthur G. Hassø, Bering Liisberg, Knud Klem samt af ingeniøren, professor J. Th. Lundbye og arkæologen Sophus Müller. Måske burde et forfatterhold af historikere, ingeniører og jurister engang gå sammen om opgaven og tage færge- og rutefarten i de danske farvande med?

Imidlertid har auditør under Ministeriet for offentlige arbejder Torben Topsøe-Jensen ene mand behandlet emnet i en bog, der fortjener megen anerkendelse. Topsøe-Jensen er jurist. Han beskæftiger sig til daglig med vejvæsenproblemer. Han har ingeniøruddannet sagkundskab både i ministeriet og i sin nærmeste familie. Dertil kommer, at hans belæsthed i historien er overmåde omfattende, hvorom litteraturlisten og henvisningerne bag i bogen vidner. Næppe mange andre ville i nutiden være bedre rustet til opgaven end Torben Topsøe-Jensen. Mange vil være ham taknemmelig, fordi han ikke er vejet tilbage for at løse den. Og han afvinder læsernes respekt ved den kloge og velfunderede måde, hvorpå han har ordnet stoffet. Det må have krævet mange års omhyggeligt arbejde med ekserptudskrivning at få mosaikken til at gå op til en anskuelig helhed.

En faglig kritik af de historiske kilder skal man ikke vente sig. Og bogens styrke – den fulde udnyttelse af alle retslige kilder – er på en måde tillige dens svaghed. Forfatteren gør selv opmærksom på, at f. eks. de rigoristiske forbud mod benyttelse af kongevejene ingenlunde blev respekteret. Men heller ikke datidens ynkelige klage-mål bør noteres efter pålydende. En historiker ville nok have undersøgt tingbøgerne, hvoraf jo en del allerede foreligger trykt. Og han ville i det hele taget være gået til det utrykte materiale i et forsøg på at komme bag om forordningerne.

Denne svaghed gælder imidlertid væsentlig 1500–1600 årene. For de senere århundreder har man en vis kontrol i de talrige rejsebeskrivelser. De fleste af disse findes trykt, og Harald Ilsøe har givet en fortrinlig oversigt over udlændingenes

rejsebeskrivelser. Topsøe-Jensens bog er rigt illustreret, og mange af billederne har ikke før været gengivet.

Om oldtidens veje kan der i dag siges en del, takket være Georg Kunwalds udgravninger. Forfatteren går med rette ikke dybere ind på Sophus Müllers teori om, at gravhøjene skulle afspejle oldtidens vejlinjer. Thi hvor bliver vejene så af i området udenfor bakkeøerne og de nordjyske tunneldale? Ingen vil benægte, at hvor der boede mennesker, var der også færdsel. Men et dybere kendskab til trafikken i primitive samfund ville gøre vandvejenes overvægt over landvejene indlysende. Dertil kommer, at tætte og tyndt befolkede skovegne så vidt muligt undgås af trafikken, fordi handelsmænd risikerer at blive overfaldet og udplyndret. Sophus Müllers såkaldte »vejlíne«, der ved Trans løber ud til Vesterhavet, følger netop en gammel skovgrænse, der tillige er en israndslíne. At der skulle have ligget en »havn« her, forbyder naturforholdene, idet kysten just på dette sted er høj og utilgængelig. Dermed er ikke sagt, at datidens småskibe ikke kunne landes her så vel som på andre steder langs vestkysten. I Sønderjylland og i Vendsyssel skulle »vejene« i oldtiden have strakt sig fra sydøst mod nordvest, stedvis endda i parallelle rækker. Men et blik på kortet viser, at højrækkerne følger terrænets kurver, bugter sig ud og ind, hvor dette er vildsomt, og går lige på, hvor det er ensartet.

Der kunne derimod have været grund til at se nærmere på andre arkæologiske beretninger. For eksempel de af Torkild Ramskou og O. Marseen afdækkede hjulspor på Lindholm ved Nørre Sundby, der viser hjulafstanden på vikingetidens vogne. Oldtidens vognfund er ikke tilstrækkeligt indgående behandlet i bogen, hvilket måske kan undskyldes, idet arkæologerne heller ikke har ofret dette vigtige kapitel af vor forhistorie videre opmærksomhed. Endelig kunne det nævnes, at Ebbe Lomborg i Årbøger for nordisk oldkyndighed 1956 har publiceret nogle ejendommelige furer under en ældre bronzealders høj ved Ballermosen, Jægerspris. Der afdækkedes 7 furer med 10 cm høje rygge imellem. Udgraveren opfattede ryggene som agerrygge. Men da furerne optrådte parvis med en normal hjulsporafstand på ca. 1 m, medens afstanden var større parrene imellem, tyder det måske snarere på, at der var tale om vejspor end om smalle højryggede agre. Dertil kommer, at sporene fandtes på det eneste fremkommelige sted for en vej fra nord til syd i det vestlige Horns herred.

Dette er naturligvis en petitesse. Men en gennemgang af Nationalmuseets beretningsarkiv ville muligvis kunne give flere brikker til det puslespil, arbejdet med oldtidsvejenes historie altid må være. Forfatteren behandler pilgrimsruterne i middelalderen på grundlag af Paul Riants og Kr. Kaalunds klassiske arbejder. Han tager også færgefarten med, men her kunne fremdrages mere trykt stof, fra Saxo, fra Danmarks riges breve og fra Repertoriet.

Hvor forfatteren når frem til de egentlige anlagte veje, vinder fremstillingen i fylde og saglig tyngde. Man forstår, hvilke uhyre byrder, der blev lagt på udskiftningstidens bønder, som foruden ved flytning af tusinder af gårde og opsætning af uendelige gærder og hegn tillige måtte yde hoveri ved vejanlæg, der tit foregik langt borte fra deres landsby. Der var amter på Sjælland, hvor en bonde måtte gøre 20 rejser på 2-3 mil om året med sten, »som de forinden møjsommeligt og med stor tidsspilde havde opsamlet på markerne.« – Ja, man kunne tilføje: Og st'ålet fra dysser og stenbyggede gravhøje. Hvad vejbyggeriet og jernbaneanlæggene har kostet af ødelagte fortidsminder, gør man sig ingen forestilling om i dag. Men det var

ganske vist ikke nogen ny foreteelse, at bønderne ødelagde gravhøje, der lå i vejen for markarbejdet. En af årsagerne til Sjællands højfattigdom sammenlignet med de tyndere befolkede jyske egne er rimeligvis, at vejlovens bestemmelser efter planen udførtes først på Sjælland, og derefter på Fyn. Da turen endelig kom til de jyske veje, havde man opgivet den franske byggemåde, der krævede to lag store kampesten i bunden af vejbanen. Man var gået over til makadamisering med skærver og grus.

»Ad hjulspor og landeveje« slutter med et kapitel om landeveje og jernbaner. Der findes et navneregister, men intet sagregister. Indholdsfortegnelsen er imidlertid priseligt fyldig efter god gammel skik, hvilket til en vis grad afhjælper savnet af et sagligt ordnet register. Bogen er en oplagt erhvervelse for alle biblioteker. Men den har i så høj grad bud til planlægningsinteresserede og historisk orienterede læsere, at den forhåbentlig vil komme i flere oplag.

Axel Steensberg

Nyt perspektiv i købstadshistorie

ERIK LEVIN NIELSEN. DET ÆLDSTE VIBORG. *Nye synspunkter og tolkninger. Viborg 1966. (Særtryk af Fra Viborg Amt 1965). 40 s. 5 kr.*

Efter Hugo Matthiessens død har der været langt imellem fremkomsten af sammenfattende historisk-topografiske artikler. I 1965-bindet af Viborg amts historiske samfunds årbøger står imidlertid en sådan artikel at læse. Den beskæftiger sig med Viborg bys opkomst og udvikling, og har krav på særlig opmærksomhed. Emnet er vanskeligt, men spændende, fordi Viborgs historie har træk, der afviger fra købstædernes historie i almindelighed. Den måde, hvorpå forfatteren griber problemerne an, virker velafbalanceret og overbevisende rigtig, særlig de rent byplanmæssige analyser og slutninger så man gerne anvendt også på andre gamle købstæder. Man ville utvivlsomt herved trænge dybere ind i disse byers væsen, og man ville komme de fælles dunkle love for de gamle bysamfunds opståen og vækst nærmere.

Hvor er det ved en umiddelbar betragtning af vore byer vanskeligt at gøre sig nogen forestilling om disses tidligere udseende endsige om processen ved deres opståen. De har bevaret så uendelig få minder om fortiden. I Viborg er der dog et par gader med bebyggelse som efter vore forhold er af betragtelig ælde, først og fremmest Mogensgade. Hele den sydlige del af byen udmærker sig derimod ved at være uden mindste mindelse om, at den er en del af en ærværdig købstad; uden stemning, uden ånd er det meste af denne bydel; man kunne ligeså godt være i et hvilket som helst nyopgroet stationsbysamfund. Dette er som vi senere skal se held i uheld.

Ved et studium af byplanen kombineret med det lidet bevarede byhistoriske stof lykkes det Levin Nielsen overbevisende at påvise, hvorledes byen i 16. og 17. århundrede har udviklet sig ud langs de eksisterende adgangsveje, og at det kvarter, der i dag fremtræder ærværdigst, nemlig Mogensgadekvarteret, slet ikke kan gøre krav på dette prædikat. Byens ældgamle grundstamme skal derimod søges i det trøstesløse kvarter vest og nord for Søndre sogns kirke. Det lykkes forfatteren – overbevisende ikke mindst ved tolkningen af byplanens finere detaljer, matrikelskellene, dette

storartede, men så lidet udnyttede historiske materiale – at skrælle svære lag af bylegemet i vest og navnlig i nord (mod syd og øst må forholdene takket være terrainet altid have været næsten statiske). Det yderste lag er de også fra andre købstæder kendte byudvidelser fra 16. og 17. århundrede beliggende langs byens udfaldsveje, mens det indre, sværere lag, der i virkeligheden er identisk med det, vi i dag forstår ved den egentlige bykerne omkring Gammeltorv, Nytorv og Hjultorvet, kan betegnes som høj- og senmiddelalderens bydannelse, eller, hvis man skulle hæfte en anden betegnelse på det, »kirkens by«.

Nordpå i det nuværende Viborg strækker volden sig fra Ibsgade, den gamle hærvej, og op ad skrænten mod Mogenstorv. Dette gamle befæstningsanlæg – som man i øvrigt arkæologisk intet ved om – bliver efter disse betragtninger nærmest tilovers, men det behøver ikke nødvendigvis at være en anstødssten, idet det ikke er urimeligt at anse voldanlægget som en vejspærring af samme art som flere andre vejspærringer ved hærvejen, om hvilke man dog heller ikke endnu ved noget bestemt; deres forholdsvis beskedne dimensioner gør det indtil videre nærliggende tidsmæssigt at sammenholde dem med forhistoriske borges volde.

I afsnittet om den høj- og senmiddelalderlige bydannelse berøres problemer af den største principielle betydning, nemlig spørgsmålet om placeringen af de arealkrævende torve, kirker og kirkegårde i forholdet til den allerede eksisterende bebyggelse. Det påvises, hvorledes torve og kirker er placerede rundt om det, der efter forfatterens mening bliver tilbage som den oprindelige lille bykerne, kvarteret omkring krydset mellem de gamle torvegader, St. Mathiasgade og St. Mikkelsgade.

Eksempler på middelalderlige bydannelser med kirke og torv som iøjnefaldende karakteristika er der adskillige af; byplanen i disse – navnlig sydøstdanske – købstæder antager jo, som allerede påvist af Hugo Matthiessen, et vist ensartet præg med stærke mindelser om nordtyske byer. De betragtninger, som forfatteren her har gjort over arealbehovene i de nye middelalderlige torve- og kirkebyer var det nok værd at gøre sig i forbindelse med en række andre gamle byer, hvis man skal håbe at komme til nogen forestilling om, hvor man skal søge de gamle bykerner, som handel, pengeudmøntning, kleresi og administration ved indgangen til middelalderen pustede nyt liv i eller som hensygnende blev ladet i stikken til fordel for helt nye bydannelser, placerede helt andre, mere bekvemme steder. Det er vanskeligt at tænke sig de nye arealkrævende byelementer indlagt midt i en eksisterende tæt bymæssig bebyggelse. En stædig fastholden ved éngang etablerede ejendomsskel synes at være et generelt træk. En regulering af en byplan med indarbejdelse af nye elementer har vist altid været vanskelig, selv hvor krig eller brand jævnedes al bebyggelse med jorden. Påvisningen af, at der ikke synes at være nogen nødvendig kontinuitet mellem kirken og en foregående kult- eller begravningsplads accentuerer problemstillingen.

Et alvorligt arkæologisk fingerpeg om, at problemerne om byernes opståen var mere komplicerede, end man umiddelbart skulle tro, fik man – for at blive indenfor landets grænser – ved en udgravning i Ribes bymidte for nogle år siden. Af vikingetidens eller den tidlige middelalders Ribe var der ikke spor, kun af et bykvarter, opstået i højmiddelalderen. Denne iagttagelse er senere blevet bekræftet andre steder i Ribes nuværende bymidte. Det er et spørgsmål, om selv en by som Roskilde, der af forfatteren nævnes i sammenhæng med det ældste Viborg, kan påberåbe sig Viborgs ælde – i al fald for så vidt angår kvarteret omkring hovedgaden. Der er i

dette kvarter, der da også var rigt forsynet med kirker, foretaget ikke helt få arkæologiske udgravninger, men man er herved ikke stødt på kulturspor, der overbevisende bærer vidnesbyrd om en førmiddelalderlig bydannelse. Man har indtil videre både i Roskilde og Ribe for blot at nævne disse to eksempler, en fornemmelse af en flytning af bysamfundet, således som måske ved Køge, snarere end af en udvidelse som i Viborg. Kun fortsatte arkæologiske undersøgelser kan endeligt bekræfte eller afkræfte denne fornemmelse, men måske ville en fornyet historisk-arkæologisk-topografisk status over vore købstæder give nyttig inspiration også til den fremtidige arkæologiske indsats. Viborg-afhandlingen er et eksempel herpå, og så vidt vides, synes helt aktuelle udgravninger i St. Pederstræde–St. Mikkelsgadekvarteret allerede at have bekræftet, at der her findes spor af en førmiddelalderlig bebyggelse. Lykkeligt da, at det netop er her i denne lidet værdifulde bydel, der forestår en betydelig byfornyelse med muligheder for undersøgelse af undergrunden.

Artiklens sidste del er en veloplagt redegørelse for de almindelige og specielle forudsætninger, der betingede Viborgs særstilling blandt de jyske byer. De almindelige forudsætninger må søges i, at Viborg får sin andel af det i den tidlige middelalder overalt opløstrende handelsliv, der hér har nydt godt af at kunne foregå i ly af det voksende kleresi, der blev beskyttet og ophjulpet af kongemagten. Møntslagningen peger i den retning og vel også anlægget af borgen (Borgvold), der sikkert først og fremmest må betragtes som sæde for den kgl. administration. Der kan opregnes en række eksempler på store kgl. borganlæg, som utvivlsomt har haft til formål bl. a. at varetage de kgl. interesser på en handelsplads eller i en køping i form af beskyttelse af handelen og indkrævning af afgifter. Typologisk synes disse borge at tilhøre Valdemarstiden, men endnu er der langt igen, før noget endeligt kan siges herom. Hvornår Borgvold er grundlagt kan ikke bestemmes nøjagtigt, men at den har tjent som et kongeligt administrationscentrum taler alt for. Når forfatteren imidlertid også drager andre borge i Viborgs omegn ind i billedet er det en tilladelig hypotese, som dog må rejse en del betænkeligheder, idet disse borge, hvis voldsteder endnu er i behold, synes at være af vidt forskellig alder ligesom deres strategiske placering i forhold til Viborg ikke forekommer ganske overbevisende. I det historiske spil er borge brikker, hvis muligheder man endnu ved så lidt om.

Det er et interessant spørgsmål i hvor høj grad Viborgs historie er typisk eller atypisk. Problemet berøres i artiklen med henvisning til, at Viborgs fremvækst nøje var knyttet til den periodiske markedshandel, som var og blev et særkende for byen, og som måske oprindeligt var knyttet til afholdelse af ting og til kultiske handlinger. Senere stabiliseredes forholdene, idet byen blev hjemsted både for verdslig og kirkelig administration, stadig med den impuls, som det tilbagevendende snapsting betød.

Hvor meget Viborgs næringsliv adskilte sig fra andre købstæders som f. eks. Ålborgs og Ribes er et spændende spørgsmål som det nok vil blive vanskeligt at få besvaret – endog med antydninger. Principielt er det næppe holdbart, som af forfatteren antydtes, at slutte noget endeligt om en bys handelsliv ud fra mægtigheden af de bevarede kulturlag. Når disse i Viborg ikke er så imponerende som i visse andre byer, kan det meget vel skyldes, at bevaringsomstændighederne for det organiske affald i den højtliggende by ikke er så gode som i lavtliggende, fugtige byer.

Viborg-artiklen må være en inspiration for alle, der på en eller anden måde beskæftiger sig med de gamle købstæder, og den er en påmindelse til alle ansvarlige om, at det købstadsarkæologiske arbejde må tages op overalt, hvor muligheder gives.

Der er noget uhyggeligt uafvendeligt ved købstadsarkæologi. Er man ikke på stedet, når tiden er inde – tiden er som regel kort – med sagkundskab og den nødvendige arbejdskraft, er de arkæologiske muligheder for altid tabte.

Hans Stiesdal

Kiels fajancer

ERNST SCHLEE: KIELER FAYENCEN. *Christian Wolffs Verlag. Flensborg 1966. 61 tekstsider, 8 farveplancher, 64 sort-hvide ill., herunder 16 signaturer i fotografisk gengivelse.*

Den energiske nyskaber af Thaulow-museet, det nuværende slesvig-holstenske landsmuseum på Gottorp, Ernst Schlee, har i sin private serie »Kunst in Schleswig-Holstein« (fortsættelse af en årbog der udkom på Gottorp 1951–1961) som 5. bind udsendt det første enkeltværk om Kiels fajancemanufaktur, hvis blomstringsperiode falder i tiden mellem 1763 og 1771, altså blot 8 år, helt behersket af de to berømte arkanister Tännich og Buchwald.

Som skribent er Schlee karakteristisk ved sin absolutte saglighed, man kan her på et område hvor dansk forskning har fejret triumfer savne Uldalls inspirerede og inspirerende form, men det må til Schlees ros siges at han er en mester i syntesen og på utrolig liden plads får dynget kendsgerning på kendsgerning. Tekstmæssigt følger Schlee næppe noget nyt til Kieler-fabrikernes historie, men som den dygtige sælger han er af sit eget museum får han fuldtud præciseret at ingen kan komme uden om Landesmuseum, hvis man vil kende Kieler-fajancernes charme. Hans billedstof er uovertruffent, hans signaturgengivelser mønstergyldige og hans litteraturhenvisninger komplette. Originalt er den koncentrerede gennemgang af den hidtidige forskning af Kiels fajancer, hvor han røber sin suveræne litterære viden, og det ligger ham på sinde at præcisere Kiels tyske herkomst, grundlagt af storfyrsten som det var. Nuvel, al den stund at såvel kongerigske som kongeligt styrede områders fajancefremstillere mestendels var de samme folk som dem der arbejdede i Kiel – og ofte af tysk herkomst – kan denne accentuering nok forekomme lidt irrelevant, så meget mere som tiden ikke var særlig nationalt minded. Ejheller bør det vel i en dansk anmeldelse lades upåtaalt at ikke ét eneste stykke Kieler-fajance fra danske museer eller samlinger er gengivet. Man kan naturligvis sige, at vi har dem ved hånden, men for de tyske læsere og samlere ville det nok have været nyttigt om i hvert fald et par af de danske topstykker var kommet med i sammenhængen.

Foruden den knappe, men præcise indledning om fajancemanufakturernes kulturhistoriske baggrund bør af teksten fremhæves de to kapitler om typer og dekoration, hvor navnlig potpourrikrugkerne får en omhyggelig behandling. Et særligt kapitel har Schlee ofret på den vel dansk inspirerede biskopbolle i Hamborgs kunstindustri-museum, mens bakkebordene er påfaldende stedmoderligt behandlet – også i illustrationerne.

Billedudvalget er såre alsidigt, ordnet typologisk (og med alle hovedtyperne ÷ bakkebordene gengivet i farver). Det viser i øvrigt at Kiels afhængighed af Strassburg ikke er så stor som påstået i teksten, men at fabrikken slutter sig nok så nært til Criseby og Eckernförde.

Det kan ventes at Schlee fortsætter med de øvrige slesvig-holstenske manufakturer i sin årbogsserie. I betragtning af at Hüselers standardværk er helt umuligt at få fat på og Uldalls også er udsolgt, vil det være ønskeligt om det lykkes for ham at supplere det nyttige Kielerbind med de øvrige 5 byer.

Sig. Schoubye

Mønt gennem tiderne

GEORG GALSTER: MØNT. *Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. København 1965. 75 s. Indb. 12 kr. (bogladepris 18 kr.)*

I rækken af Dansk Historisk Fællesforenings håndbøger har fhv. overinspektør Georg Galster udsendt en nydeligt udstyret lille bog om mønt. Formålet med den er at give en kort oversigt over mønt- og medaliehistorien. Den er således ikke beregnet for den kyndige numismatiker, men, som det hedder i forordet, »kun for den læge læser, der ønsker at få en introduktion eller en hastig orientering i emnet«. Dette er beskedent sagt, for det er virkelig på bogens kun 75 sider lykkedes at få en mængde stof med. Forfatteren er gået åbenbart veloplagt til opgaven. Man mærker nemlig, det har moret ham at prøve at trimme det store materiale i knappest form.

Alt væsentligt er imidlertid kommet med, først afsnittene om græske og romerske mønter, hvorfra siden en linie føres frem til middelalder og nyere tid. Centralt er naturligvis afsnittet om Danmarks og Norges mønter. Møntslagning begynder i Danmark kort efter 800. Sven Tveskæg er den første konge, som sætter sit navn på mønten. Også Sveriges prægninger får deres afsnit, mens der af pladshensyn kun kan ofres en side på Orientens mønt. Stort mere bliver der heller ikke til kapitlet om medailler, hvor man i øvrigt for Danmarks vedkommende meget gerne henviser til Galsters hovedværk fra 1936, Danske og norske medailler og jetons ca. 1533–ca. 1788. Bogen afrundes med et afsnit om pengesedler og kriser og slutter med følgende tankevækkende linier: »Efter en verdensomspændende krise ca. 1930 ophørte Englands bank med at indløse sine sedler i september 1931. Dette eksempel fulgtes ret snart af alle andre stater. Dermed er guldets tusindårige herredømme brudt, papirmøntfoden almindelig sejrende og alle sluser åbne for fremadskridende inflation«.

Bogen er trykt på så godt papir, at de mange udmærkede møntgengivelser, der ledsager teksten, står smukt frem.

Erling Albrechtsen

Billeder og historie

POVL ELLER: HISTORISK IKONOGRAFI. *Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. København 1964. 76 s. Indb. 10 kr. (bogladepris 15 kr.)*

I den sidste menneskealder har vi oplevet en mere intens beskæftigelse med billedstof som historisk kildemateriale end nogensinde før – samtidig med at historiske

fremstillinger nu illustreres i en hidtil uset grad, både fordi mange forfattere har opdaget, at billederne ret anvendt bl. a. kan lette opfattelsen af fortiden som en virkelighed, og fordi forlæggerne anser det for lettere at sælge bøger med billeder (næsten uanset hvordan de er anvendt). Den foreliggende bog har derfor et dobbelt sigte, dels at vejlede i problematikken ved beskæftigelsen med historisk billedstof, dels at give praktiske anvisninger til at finde og anvende billederne på rette måde som bogillustration.

Spørgsmålet om billeders værdi for historieforskning og historiefremstilling er herhjemme i vor tid først taget op til principiel overvejelse af Erslev, Th. A. Müller og Otto Andrup. I »Håndbog for danske Lokalhistorikere« blev der for en halv snes år siden både i indledningen og i artikler om billeder, billedlære og ikonografi givet korte oversigtsmæssige bemærkninger derom. Men Ellers bog er den første samlede behandling på et nordisk sprog af de mangesidige problemer, der knytter sig hertil, og man kan ikke noksomt prise Dansk Historisk Fællesforening for at have ladet dette emne indgå i foreningens nyttige håndbogsserie og komplimentere Povl Eller for hans fortrinlige og grundlæggende arbejde, der i lige grad bygger på omfattende læsning af dansk og udenlandsk litteratur, praktisk erfaring og personlig stillingtagen.

Bogen indledes med et forsøg på at indkredse begrebet historisk ikonografi som en historisk hjælpevidenskab, hvis særlige opgave det er at finde, undersøge og fremlægge det historiske billedmateriale sådan, at historikeren kan tage stilling dertil som led i den samlede overlevering. I de følgende afsnit behandles de enkelte led i undersøgelsen og den kritiske vurdering af billederne; der gives en oversigt over ældre og nyere historieforskningens benyttelse af og indstilling over for det overlevede billedstof, og derefter følger praktiske bemærkninger om historisk billedundervisning og illustrering, samt oplysninger om dansk og udenlandsk portrætlitteratur og danske billedsamlinger.

Povl Eller fremhæver, at man, da betegnelsen historisk ikonografi knæstattes efter nedsættelsen i 1928 af en ikonografisk kommission under den internationale komité for historisk videnskab, opfattede portrætforskningen som hovedsagen. Det var helt naturligt for en kreds af mænd opvokset under førkrigstidens individualisme og ikke mindst for det danske kommissionsmedlem Otto Andrup, og Povl Eller er i den henseende ikke nogen oprører mod Frederiksborgs traditioner, selvom han mange steder kommer ind på andet historisk billedmateriale og s. 52–54 nævner eksempler på dets anvendelse som kilder til den almindelige historie og kulturhistorien. Også vedrørende sådant billedstof foreligger der jo efterhånden arbejder af kildekritisk art.

Det nævnes i forordet, at bogen rummer et forsøg på at bestemme emnets forhold både til kunsthistorien og til historievidenskaben. Det sidste er (som nok naturligt i denne sammenhæng) behandlet med størst grundighed, men også om forholdet til kunsthistorien findes der dog en række overvejelser spredt i den lille bog.

På den begrænsede plads rummer bogen i det hele taget så mange nyttige oplysninger og velbegrundede refleksioner, at den vil sætte tanker i bevægelse hos enhver historiker og øge forståelsen af en ofte negligeret bidisciplin. I praksis bør den i det mindste gøre en ende på den løsagtighed i valg af illustrationer og affattelse af billedunderskrifter, der endnu skæmmer adskillige selv kritiske skribenters tekst.

Gudmund Boesen

Stednavne og kulturhistorie

KRISTIAN HALD: STEDNAVNE OG KULTURHISTORIE. *Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger. København 1966. 93 s. Indb. 15,75 kr. (bogladepris 22,75 kr.).*

I DHFs nyttige håndbogsserie udkom ved årsskiftet et bind, der i væsentlig grad bidrager til seriens høje standard. Det er nemlig skrevet af stednavneforskeren prof. Kristian Hald, som med sin noget større, meget velskrevne og meget læste håndbog »Vore Stednavne« (1950, 2. reviderede og forøgede udgave 1965) og talrige afhandlinger i snart en menneskealder har været lokalhistorikernes kyndigste vejviser gennem stednavnenes vildnis.

Den nye, lille bog danner et værdifuldt supplement til »Vore Stednavne« ved hovedsagelig at hente sit eksempelstof fra den umådelig rige og endnu lidet udnyttede sproglige og historiske kilde, som udgøres af vore hundredtusinder af marknavne, og den slutter sig ved sine nøgterne synspunkter og klare behandling og fremstilling nær til forgængeren.

Efter en kort indledning om stednavnenes, specielt marknavnenes, alder behandles i fem knappe men stofmættede kapitler disse navnes betydning som arkæologiske (kap. 1), landbrugshistoriske (kap. 2) og mere alment etnologiske kilder (kap. 3), endvidere kultminder og folketro i stednavne (kap. 4) og navnenes betydning for sproghistorien, specielt dialektforskningen (kap. 5). Der afsluttes, før det uundværlige stednavneregister, med et meget instruktivt tillæg om indsamling og optegnelse af stednavne. Det er nemlig et felt, hvor lokalhistorikeren stadig kan yde navneforskningen værdifulde tjenester, og med Halds to håndbøger vil han være vel rustet til et sådant nyttigt arbejde.

Med hensyn til marknavnenes alder står det endnu hen, hvor mange og hvilke navne af en landsbys samlede bestand der tør antages at være af nogenlunde samme alder som byen selv. Det er givet, at man lige fra fællesdriftens begyndelse har haft behov for navne til orientering i bymarken, men da man kan konstatere en ikke ubetydelig udskiftning i navnebestanden gennem de sidste 2–3 århundreder, og da det ved sent anlagte landsbyer kan påvises, at det tager temmelig lang tid, inden byen får et fuldt udbygget marknavnesæt, bør man være forsigtig med at tillægge det enkelte navn en alt for ærværdig alder. Kun i særlig gunstige tilfælde har man sikkerhed for en betydelig alder. Hald advarer derfor med rette endnu en gang (i kap. 4) mod at se et minde om hedensk gudedyrkelse i ethvert *Onshøj* og *Torsmose*, for ikke at tale om navneelementer som har(g), hør(g), hov, vi, stolpe o. a., der aldeles ikke behøver at have noget med kult at gøre.

I kap. 1 nævnes de mange gloser for dysser og gravhøje fra oldtiden. I mangfoldige tilfælde er navnene de eneste bevarede minder om forsvundne oldtidsmindesmærker, men desværre lidet egnede til type- eller aldersbestemmelse af disse. Navne der indeholder ord for borg og barfred, vold og virke, vej og vadested kan på samme måde give fingerpeg om længst forsvundne forsvars- eller vejanlæg. – I kap. 2 diskuteres bl. a., hvilke navne og navneled der tør tages som vidnesbyrd om ældre tiders svedjebrug. Landsbynavne som *Brænde*, *Svinninge*, *Stabrand* og *Brabrand* hen tyder rimeligvis til rydning og opdyrkning af jorden ved afbrænding af skov og krat, men ved de fleste »mindre« navne med forled som Brand-, Brænde-, Brændt- o. fl.

kan der sigtes til en tilfældig brand. Mindelser om former for sæterbrug på dansk område finder man nok i navne som *Nødebo*, *Svinbo* og andre, hvor -bo(d) må være enten læskure til kreaturerne eller en slags sæterhytter. Den sidste betydning foreligger uden tvivl i det nordsjællandske marknavn *Sommerhuus Aasz* (1681), da den støttes af tilsvarende navne i Norge. Andre minder om husdyrbrug dukker op i navneled som -fold (*Horsfold*) og -sti (*Fæsti* o. a.), der ligesom gloserne skegård og hjelmgård i marknavne må betegne indhegninger, den sidstnævnte med en slags foderlade.

Kap. 3 omhandler foruden ting- og rettersteder (*Galge-*, *Hang-*, *Hænge-høj*, *-bjerg* etc.), stævnepladser, gildeshuse og -jord også sådanne fænomener som dans og leg i stednavne. Kap. 4 supplerer det korte kapitel om hedenske kultminder i »Vore Stednavne« navnlig ved omtalen af »den lavere mytologis« eller folketroens væsener: jætter og trolde, vætter og dværge m. fl. Ved de mange *Elle-* og *Elverhøje* er det vel oftest ellebevoksning, der har givet anledning til navnet, kun *Ellemands-* eller *-kones-*, *-konges-* er utvetydige. De meget udbredte navne *Solbjerg* og *-høj* kan vel have noget med soldyrkelse at gøre, men i mange tilfælde betyder navnet blot den solbeskinnede høj eller højen, der set fra landsbyen markerer verdenshjørnet, hvor solen står op på bestemte årstider.

I sidste kapitel nævnes en række eksempler på, hvordan stednavne – atter især marknavnene, som i højere grad end f. eks. landsbynavnene synes at følge de normale formændringer i sproget – kan bruges til tids- og stedfæstelse af bl. a. lydlige fænomener, så man undertiden kan kortlægge disses udbredelse omkring 1680 eller 1800 og sammenligne med nutidsudbredelsen. Og endnu mere betydningsfuldt vil dette navnestof formodentlig vise sig at være for ordgeografien, siger Hald og giver til slut eksempler på en række efterleds ulige fordeling over hele vort sprogområde.

Halds meget inciterende og let tilgængelige bog burde give stødet til, at alle gode kræfter nu samledes om en af vor tids nødvendigste filologisk-kulturhistoriske publiceringsopgaver, den nemlig at få de to vigtigste marknavnekilder, markbøgerne fra 1680erne og udskiftningskortene fra omkring 1800, gjort tilgængelige, gerne med en primitiv og billig, naturligvis forsvarlig og anvendelig, men frem for alt *hurtig* udgivelsesteknik. Erfaringerne har jo vist, at den af Institut for Navneforskning (Stednavneudvalget) hidtil anvendte, helt ideelle fremgangsmåde, med udtømmende udnyttelse af samtlige kilder og filologisk udredning af navnene, er så langsommelig og kostbar, at det vil tage århundreder at nå til vejs ende.

Christian Lisse

Moselig

P. V. GLOB: MOSEFOLKET. *Gyldendal* 1966. 170 s. 48,50 kr. Indb. 59,50 kr.

For 130 år siden tog videnskaben mosefolket til sig; det skete da *Annaler for Nordisk Oldkyndighed* åbnede plads for diskussionen mellem en ung Vejle-student og en professor ved Københavns Universitet om identiteten af et nyligt i Juthemose ved Haraldskær fremgravet lig af en kvinde. Professoren anså den døde for at være den norske vikingedronning Gunhild, der iflg. traditionen blev ombragt efter ordre fra Harald Blåtand, da hun var på vej til Jelling. Studenten, den senere berømte

arkæolog Worsaae, mente at liget, ligesom mange andre lignende lig fundet i moserne, stammede fra oldtiden og han fik ret. Antallet af beretninger om moselig er vokset siden Worsaaes dage, ialt kendes der nu 690 fund af moselig hvoraf de 529 er fra Nordvesteuropa. Der foreligger fra dette århundrede en del dansk og tysk faglitteratur om moseligene, størsteparten er fra årene efter anden verdenskrig.

Moseligene var indenfor dansk arkæologi længe en slags stedbørn. I museerne betragtedes de i nogen grad som makabre kuriositeter, uegnede til udstilling, og derfor blev de – som indtørrede mumier – anbragte i lukkede kasser i magasinerne. Kun liget fra Haraldskær nød på grund af sin kortvarige dronningeværdighed en præferencestilling og var (og er i øvrigt stadig) gravsat i Skt. Nikolaj kirke i Vejle, men dog således at besøgende kunne få hende at se.

Ved anden verdenskrigs tørvegravning fremdroges en del moselig herhjemme. Et af dem, en hængt mand fra Borremosen i Himmerland, fremkaldte i 1947 en artikel i Fra Nationalmuseets Arbejdsmark, den første på dansk om emnet siden diskussionen om liget fra Haraldskær, og den efterfulgtes af flere publikationer af nyligt fundne moselig, hvoraf de berømteste var Tollundmanden og Grauballemanden. I 1950 kom en dragthistorisk disputats, der gav en udtømmende behandling af de til moseligene knyttede dragtfund.

I 1966 har moseligene omsider fået en samlet fremstilling. En arkæolog har givet en saglig og grundig fremlæggelse af materialet i en bog, der er skrevet for et bredt publikum. Det er P. V. Glob's *Mosefolket* med undertitel *Jernalderens Mennesker bevaret i 2000 år*, som udkom på Gyldendals Forlag i 1966. Titlen *Mosefolket* synes at være velgennemtænkt. Hidtil har disse oldtidsfolk, der som ofre for en samtids religiøse skikke endte deres dage i mosernes tørvegrave og dér på grund af det humussure mosevands bevarende egenskaber undgik forrådnelsens tilintetgørelse, været kaldt moselig. Men når Glob med en nyskabelse i arkæologsproget kalder dem mosefolket, trækker han dem ud af museumsgenstandenes rækker, således at de beholder deres identitet som mennesker, og med Thøger Larsens vers fra Tidernes Sang som indledning understreges ønsket om at vedgå samhørigheden med disse døde i menneskets store fælles familie. Hertil kommer at ordet mosefolket skaber allusion til en verden, hvor elverfolk, højfolk og den slags nu om dage sjældnere folkegrupper færdes, og det forekommer én heller ikke helt tilfældigt.

Glob introducerer mosefolket for sine læsere med dets to berømtheder, Tollundmanden og Grauballemanden, der begge to er fra Silkeborgegnen. Man glæder sig over, at Glob fik lejlighed til at rykke ud til disse fund, hans åbne sanser er ikke blot rettet mod oldtidsfundet nede i mosens tørv, men også mod den omgivende natur. Hans skildring af fundaftenens stemning i Bjælderskovdal ved Tollund lader ane, at de magter som for 2000 år siden her drev deres spil, da den hængte mand blev dem overgivet, endnu engang lod høre fra sig da han atter kom til syne i den umbrabrune tørvegrav. End ikke gengældelsen, erstatningsofferet, mangler i den koglende maj-aften – en af hjælperne ved udgravningen synker om ramt af hjertekrampe – »mosen krævede liv for liv«.

Tollundmandens hoved er nu udstillet i museet i Silkeborg. For første gang indlod man sig på at konservere et moselig, da man på Nationalmuseet påtog sig at redde den hængte mands meget levende og smukke hoved fra indtørringens forvanskende proces. Den ældre museumsgenerations tagen afstand fra at udstille moselig blev fortrængt af den opmærksomhed som Tollundmandens velbevarede træk vakte, og

det var naturligt, da en ny mosemand et par år efter blev fundet ved Grauballe, at søge at konservere hele liget.

Den grundige undersøgelse som blev Grauballemanden til del og bestemmelsen om at liget skulle bevares som udstillingsgenstand er helt Globbs fortjeneste, og i tekst og billeder kan man følge Grauballemanden fra han en solglitrende aprilmorgen dukker frem af Nebelgårds mose ved landsbyen Grauballe, til han færdigkonserveret efter halvandet års garvning får plads i Århus i Forhistorisk Museums permanente udstilling. Undervejs får læseren indblik i fundets pollenanalyse, kulstof-14-datering og obduktionsresultater og også konserveringsprocessen får en grundig omtale. Her bør man nok for at hindre forvirring hos læseren gøre opmærksom på en meningsforstyrrende trykfejl (side 48): det er ikke som slibemiddel, at man anvendte glycerin, men som »slippemiddel«, nemlig for at gibsformen kunne »slippe«.

I bogens afsnit om Mosefolket i Danmark fortælles om en række hjemlige fund af moselig, hvoraf de ældste går helt tilbage til sidste fjerdedel af 1700-tallet. Blandt fundene er der nogle som kun indeholder dele af et lig, og her nævner Glob bl. a. et ældre fund af et kvindehoved fra Stisholt mose i Nørrejylland og dets mulige datering til et senere tidsrum end oldtiden. En datering af dette fund til historisk tid er imidlertid ikke sandsynlig. Kvinden har en ret kompliceret frisure magen til hårsætningen hos et moselig fra Storearden i Himmerland, der pollenanalytisk er dateret til keltisk jernalder, og Stisholtkvindens hårbånd, som Glob fejlagtigt mener ikke længere eksisterer, taler ikke imod en datering til oldtiden.

Bogens kapitel om Mosefolket i andre lande rummer en oplysende og detaljeret gennemgang af moselig udenfor Danmarks grænser, hvor hovedparten koncentrerer sig i Nordvesteuropas humussure moser. Ligesom for de danske moseligs vedkommende går den ældste beretning her tilbage i 1700-tallets slutning.

I et særligt kapitel tegnes et billede af hvad man ud fra bopladsfund og gravfund kan stykke sammen om bøndernes levevis på mosefolkets tid. Indledningen er en beskrivelse af den himmerlandske jernalderlandsby på tilflugtsholmen i Borremosen, beskrevet på grundlag af Globbs og Johannes Brøndsteds udgravningsresultater, men omgivelserne er skildret af den, der som ung mand forelskede sig i Himmerland og som kan fortælle om solfaldets skrålys der sletter nutidens hvidkalkede gårde og huse og kun lader ham se det storladne Himmerlands bakker, grønne af afgrøde og jysk urskov eller sorte af lyng – »landet som de gamle så det for 2000 år siden, inden mosen lukkede deres øjne«.

På grundlag af et møntfund i en af Ginderupbopladsens hustomter, blir man helt bekendt med den romerske legionær fra Thy, der kom hjem til sin landsby med lommen fuld af kejserens mønt og byggede sit hus på tværs af de andre thyboers, og på baggrund af jyske og lollandske jernaldergrave fremmanes billedet af jernalderens storbonde, der på romersk manér ligger til bords foran det hjemlige sulefad eller med anretninger i udsøgt romersk service.

I bogens sidste kapitel Når døden kom gives den sammenfattende tolkning af mosefolket. En fælles skæbne knytter disse døde sammen til et folk. Som offergaver til de germanske folkeslags frugtbarhedsgudinde Nerthus, hvis kult er skildret af den romerske historieskriver Tacitus, har de måttet lade livet i mosernes tørvegrave. Tolkningen er ikke ny, men der er her givet en bred og overbevisende baggrund for dens rigtighed, og nye indslag er der også – således den charmerende fortolkning af stenalderens skiferamuletter og nogle jernalderbrocher som afbildninger af frugtbar-

hedsgudinden selv. Primitive og såre enkle, men utvetydige afbildninger af mandlig potens er fundet i danske moser og hidrører fra mosefolkets tid, de tolkes – ligesom mosefolkets mænd – af Glob som gudindens tjenere og partnere i det rituelle forårsbryllup.

Der er lagt megen vægt på at skabe en smuk bog, det gælder såvel de enkelte billeder som helheden, og det er lykkedes; man kunne ønske, at der også havde været anvendt omhu på korrekturlæsningen af den fundfortegnelse som danner bogens afslutning. 35 fundlokaliteter er anført i liste og på Danmarkskort, men for lidt over en fjerdedels vedkommende er der ikke overensstemmelse mellem kort og liste, nogle uoverensstemmelser repræsenterer forskellig ortografi, andre er simple trykfejl, – det er en petitesse, men det kunne let være undgået og det misklæder en smuk bog.

Bogen er allerede nu et år efter sin udgivelse en prisbelønnet bestseller oversat til flere sprog, og selvom det makabre, lidt gyserprægede emne må antages at bære sin del af successen, så må den også søges i forholdet mellem forfatteren og hans personer. Glob har respekt for mennesket, selvom det levede og tænkte anderledes, selvom 2000 år i mosetørven har gjort det til en udstillingsgenstand – og han har respekt for naturens regenter, selvom kulten er en anden nu. Han er forelsket i den jyske natur, hvor horsegummen bræger elskovsfuldt, hvor kæruldens dunede blomster dækker mosefladerne som små lysende kloder og hvor gudinden stadig lever. Den der med opladt sind betræder hendes rige, belønner hun med inspirationens gave og her ligger nok den virkelige årsag til Mosefolkets store succes.

Elise Thorvildsen

Teosofisk arkæologi

RUDOLF GROSSE: SØLVKARRET FRA GUNDESTRUP. *En gåde fra den keltiske kunst. Nyt nordisk forlag 1966. 94 sider. Ill. 17,50 kr. Indb. 22 kr.*

Guldhornene inspirerede i sin tid til et af den danske litteraturs mest berømte digte, men da man ville sætte en mindesten med inskription på fundstedet for sølvkarret i Rævemosen ved Gundestrup, Himmerland, blev ordene (ved Johs. V. Jensen) de få: »Her fandtes Gundestrupkarret«. På andre punkter har dette enestående fund dog inspireret såvel forskere som lægmænd til poetiske overvejelser – og mange historier er fortalt med udgangspunkt i karrets billedverden. Sidst har den schweiziske teosof Rudolf Grosse, hvis bog bærer endnu en undertitel: »Et vidnesbyrd om lutrings- og indvielsesvejen hos kelterne«, forsøgt en tydning af disse billeder ud fra den teosofiske erkendelsesopfattelse. Bogen, der er oversat fra tysk af Bertha Madsen, er rigt forsynet med fotografier, dels af hele karret, dels af de enkelte plader. Den er opdelt i følgende kapitler: Fundets historie, karrets tidsmæssige og geografiske oprindelse, karrets betydning og dets kultiske oprindelse. En gennemgang af pladerne på karrets yderside. En gennemgang af de indvendige plader og den store bundplade. Kompositionen i karrets indvendige billeder, åndelig sammenhæng i kulturerne.

Det kan være meget inciterende for fagarkæologer at læse om arkæologiske emner skrevet af folk uden for milieuet, at se den sunde fornuft slå igennem vedtagne, men

til tider noget livsfjerne videnskabelige hypoteser. Imidlertid må det siges, at Rudolf Grosse svigter i den rent logiske fremlægning af materialet allerede i bogens indledningskapitel. Her forsøger han at bevise, at Gundestrupkarret hos kelterne blev anvendt ved mysterier i lighed med de græske mysterier. Til dette henter han eksempler strækkende fra Gilgamesch-sagnet, der må dateres til omkring 3. årtusind f. Kr. til walisiske middelaldersagn. Under den videre gennemgang af de enkelte pladers billeder omtaler Rudolf Grosse fænomener som astrallegemer, Lucifers magt, de opad- og nedaddragende kræfter, der afspejler sig i dyrenes art og det forhold hvori de er anbragt til menneskefigurerne og tyder den vekslende skægtegning på mandshovederne som udtryk for forskellige former af viljekraft i disse afbildninger. Stillet over for tanker og overvejelser af den art må man opgive at forstå tankegangen hos Rudolf Grosse, og en tilslutning til bogens tydning af Gundestrupkarret kan kun blive en trossag, som vel igen kun er forbeholdt Rudolf Steiners elever.

Aino Mortensen

Kirkegodset efter reformationen

LUNDS STIFTS LANDEBOK I-III. *Udg. af K. G. Ljunggren og Bertil Ejder (1950-65), Skånsk Senmedeltid och Renässans 4-6, skriftserie utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund. Gleerup-Munksgaard, Lund-København. 550 + 550 + 450 s. heftet 105 sv. kr., indb. 178 sv. kr.*

Ved reformationen overgik som bekendt enorme mængder af gammelt kirkegods (bisper- og klostergods) til kronen, der straks begyndte at udfærdige fortegnelser herover. Det gods, der fortsat tilhørte kirkelige institutioner, især præster og sognekirker, men også milde stiftelser (hospitaller, skoler etc.), kom i denne bevægede tid ofte i fare, og snart følte det påkrævet også at lade dette gods registrere. Først i løbet af 1560'erne blev dette omsider sat i system, vist ikke uden forbindelse med kronens voksende pengebehov under 7-årskrigen, og resultatet blev, at vi netop fra denne tid har et usædvanlig godt og omfattende kildemateriale, bl. a. i de såkaldte landebøger.

For specialisterne har Lunds stifts landebok længe været kendt og skattet, selvom en tidssvarende udgave først kom 1950-52 i to prægtige bind ved Bertil Ejder og den fornylig afdøde professor K. G. Ljunggren. På mange måder gælder det selvfølgelig, at indholdet er specifikt skånsk, selvom det er umiddelbart indlysende, at vi her har et fremragende sammenligningsmateriale til f. eks. den samtidige sjællandske landebog, udgivet 1956 af Svend Gissel. Men nu foreligger udgavens 3. bind, som ikke blot indeholder udførlige person- og stednavneregistre, håndskriftsbeskrivelser m. m., men også en indledning, der systematisk gennemgår landebogens indhold, dens baggrund og forhistorie og derved giver en almen introduktion og vejledning, som enhver, der beskæftiger sig med kildemateriale af denne art, vil kunne drage nytte af.

Af speciel interesse er påvisningen af, at arbejdet med denne landebog tog så lang tid, at den nu foreliggende tekst først kan antages færdigredigeret omkring 1583. Stiftets »kirkelige geografi« gennemgås nøje med redegørelse for annekssogne, pa-

tronatskirker o. lign., og i en lang række omhyggeligt udarbejdede specialafsnit analyseres detailoplysningerne, d. v. s. at vi her har en veritabel håndbog over tiende, offer, cathedraticum, gæsteri m. m., som er af uvurderlig betydning for også danske lokalhistorikere, da de hertil knyttede problemer som regel er fælles for samtlige danske bispedømmer. Men også på talrige andre områder bliver denne bog os til nytte; for eksempel er den med sine titusinder af stednavne en hovedkilde for dansk stednavneforskning.

Hertil kommer en indledning om kirkegodsregistreringen i Danmark i almindelighed fra reformationen og frem til disse landebøger, hvis værdi og nytte er umiddelbart indlysende. Til dette skal jeg blot anføre et supplement, som ved anmelderens forsømmelighed ikke betids kom udgiveren for øje: en afskrift af en indberetning om den falsterske Ønslevpræsts indkomster, dateret 1538 (Jordebog 1690 s. 32 f., LA Sjælland, Falsterske Jordebøger m. m. 1571–1703; trykt i Rhodes Samlinger til Lolland-Falsters Historie II, s. 228), hvis indholdsmæssige overensstemmelse med den berømte fortegnelse over de falsterske præsters, degnes og kirkers indtægter (RA, trykt i Danske Magazin 5 rk., VI, s. 273–299) sandsynliggør, at denne liste, der normalt opfattes som førreformatorisk, skal henføres til årene umiddelbart efter 1536, da krone som kirke havde travlt med at sikre gamle rettigheder.

Troels Dahlerup

Hvad udad tabes –

FRIDLEV SKRUBBELTRANG: DET INDVUNDNE DANMARK. *Udg. af Det danske Hedeselskab. Gyldendal 1966. 497 s. 76 kr. Indb. 93,25 kr.*

Dr. Skrubbeltrangs navn lover høj kvalitet og alle forventninger indfries. Fremstillingen dækker hedesagens »forhistorie« og Hedeselskabets udvikling indtil 1914; der kan ventes endnu et bind. Forfatteren støtter sig til de sidste generationers økonomiske historieskrivning og en udførlig statistik, men den vigtigste forskel mellem ham og forgængerne (Ludvig Schrøder, 1892, og C. Nyrop, 1916) er, at han har distance overfor stoffet og indfører nye vurderinger af mennesker og problemer. Hedeselskabets arkiv er gennempløjet og fra private arkiver kastes der lys over personlige forhold.

Af bogens 500 sider er ikke mindre end de første 100 helliget tiden før 1864: Kartoffeltyskerne på Alheden, udskiftningen samt de private og statslige forsøg på engvanding og hedeopdyrkning. Det bliver gjort klart, at hedesagen var en nationalsag længe før 1864.

Ingeniørkaptajn Enrico Dalgas havde interesse for plantning siden 1854, især tilskyndet af sin ven, Viborgjuristen Georg Morville. Efter freden i 1864 var han skuffet og rastløs, higende efter en opgave, der var stor nok for hans vældige energi. I efteråret 1865 opfordrede han staten til at støtte hedesagen, men regeringen var tilbageholdende og ville først se et privat initiativ. Dalgas satte trommerne i gang, og snart foldede det storstilede egnsudviklingsprogram sig ud.

Interessant er det, at de tre første ledere af Hedeselskabet stammede fra franskreformerte slægter. De supplerede hinanden fortræffeligt: Godsejeren og politikeren

Mourier-Petersen var rolig og betænksom, »velgørende fri for personlig ærgerrighed og altid rede til at påskønne sine medarbejders indsats«. Om Morville hedder det: »Det er juristens kav om uangribeligt rigtige og præcise konstateringer, der nu og da tvinger agitatorens (Dalgas) til større omhu og besindighed i argumentationen, men det er også den lidt ældres sagkundskab og erfaring som plantningsmand, der gør sig gældende«. Alt ialt kommer de to andre til at stå stærkere i forhold til Dalgas end i tidligere fremstillinger.

Mens tidens andre genrejningsbevægelser, højskolen og andelsbevægelsen, var ledet af venstremænd, havde Hedeselskabet oprindelig højremænd i spidsen og konservative personer og institutioner som medlemmer, d. v. s. bidragsdere. Selskabet nød tidligt kongehusets bevågenhed. Ledelsen forstod dog, at selskabet måtte holdes fri fra partistriden, og det lykkedes, trods skepsis i 1870'erne fra visse venstrelederes side. Hedeselskabets resultater til gavn for hele befolkningen talte deres tydelige sprog, og dets virkefelt blev respekteret som et »tværpolitisk helle«.

Mange højskolefolk havde sympati for hedeopdyrkingen og en vigtig forbindelse med højskolen blev knyttet, da Ludvig Schrøder i 1894, efter Dalgas' død, trådte ind i bestyrelsen. Landhusholdningsselskabet og landboforeningerne havde egne materielle interesser at pleje, men det lykkedes som regel at holde sig klar af dem; der var jo arbejde nok til alle. Det skal blive spændende i næste bind at se, hvorvidt ens fornemmelse af, at Hedeselskabet nu søger langt efter arbejde, er korrekt.

Det taler til gunst for Hedeselskabets personalepolitik, at så mange sønner efterfulgte deres fædre i selskabets tjeneste, men ingen løftede arven efter de tre store: Christian Dalgas kunne ikke og Mosesagens leder, Th. Claudi Westh, fik ikke lov. Den indre splid i ledelsen blev til skade for selskabets omdømme og vel også for dets arbejde. »Er der nogen ledelse for tiden?« skrev en anonym kritiker i 1904.

Endnu for tiden efter århundredskiftet bliver man slået af, hvor billigt det var at administrere dengang. Oplysningsarbejdet behandles grundigt og det nævnes, at der var mange private plantager, der nød godt af Hedeselskabets erfaringer.

Tabellerne er oplysende og billedstoffet simpelthen pragtfuldt, men nu nok: Hvorfor skrive mere om en bog, man ikke kan finde fejl i, ikke engang trykfejl!

Sigurd Rambusch

Et københavnsk kvarters kulturhistorie

ILDEBRANDSHUSE. *Red. af Poul Strømstad, udg. af Nationalmuseets købstadsundersøgelser, 274 s. Ill. 2 pl. 100 kr.*

Bogen er et resultat af en større bygningshistorisk og etnologisk undersøgelse, som er foretaget af Nationalmuseets købstadsundersøgelser ved hjælp af de studerende i faget materiel kulturhistorie og er tilegnet universitetslæreren i dette fag, professor Axel Steensberg. Der var ialt 33 deltagere med museumsinspektør Poul Strømstad i spidsen. Undersøgelsen omfattede ejendommene Gothersgade 87–89, Landemærket 43–57 og Åbenrå 2–30, et område der blev bebygget omtrent samtidig efter Københavns brand 1728, som kun i ringe grad har været udsat for ombygninger, og som i socialt niveau har været så nogenlunde ensartet. Det bevarede arkivmateriale:

samtlige brandtaksationer fra 1700-tallet og tre fra 1800-tallet, vurderingsforretninger, tingbøger, målebrev, skøde- og panteprotokoller m. m. har været anvendt. Da alle ejendommene er beboede, har der naturligvis været grænser for, hvor mange bygningsmæssige enkeltheder man har kunnet iagttage. Til gengæld har man haft meget udbytte af samarbejdet med beboerne, som praktisk talt alle stillede sig imødekommende overfor undersøgelsen og besvarede et omfattende spørgeskema, ligesom gruppen har underkastet dem interviews om deres opfattelse af mangfoldige problemer i forbindelse med det daglige liv i husene. Det indsamlede materiale omfatter ialt 1772 blade meddelt af 121 beboere. Af diskretionshensyn må en del af besvarelserne dog forblive i Nationalmuseets arkiv og har ikke kunnet offentliggøres i bogen.

Et indledningskapitel behandler grundenes udvikling forud for 1728 fra 18. maj 1651, da Frederik III udstedte det første skøde til rigsråd Henrik Rantzau omfattende omtr. 2/3 af hele karréen mellem Rosenborggade og »Slippen«, som den østlige ende af Landemærket dengang, og i øvrigt helt op til 1873, hed. Oversigten er anskueliggjort ved karréplaner over området fra 1661, 1689 og fra 1728, hvilken sidste viser matrikelinddelingen umiddelbart før branden.

Grundene bebyggedes i årene fra 1729 til 1756. Et omfattende kapitel behandler bebyggelsen og bygningsforandringerne gennem to hundrede år. Som bekendt var det myndighedernes ønske, at al ny bebyggelse af brandsikkerhedsmæssige hensyn skulle ske i grundmur, ligesom man gerne ville forskønne byen bl. a. ved udretning af byggelinierne. Med hensyn til det sidste var det kun nødvendigt at foretage en mindre ændring af linieføringen i Åbenrås østlige ende og langs Slippen. Hvad grundmurede bygninger angår lykkedes det ikke her som heller ikke andetsteds i byen at gennemføre myndighedernes krav. Allerede i maj 1729 konstateredes det, at 5 af de opførte baghuse kun var i bindingsværk. Forbudet blev da i maj 1729 lempet derhen, at baghuse måtte være af bindingsværk, men skønt grundejerne skulle have bygningskommissionens tilladelse til at påbegynde deres byggeri, måtte man kapitulere også med hensyn til forhusenes opførsel i grundmur, og i perioden fra 1731 til 1737 var bindingsværksbygninger tilladt. I 1731 oprettedes Københavns Brandforsikring. Den satte gang i byggeriet, men medførte ikke, at man nu overholdt kravet om grundmur. En karréplan fra 1760 (s. 18) viser at kun et fåtal af de undersøgte bygninger i undersøgelsesområdet havde ydervægge i grundmur.

Fremstillingen følger i enkeltheder bygningsændringerne med etageforhøjelser, ændringer af gavlkviste m. m. Der er særdeles gode konstruktionskitser og illustrationer, men disse er ikke numererede, hvorfor der ikke kan henvises til dem i teksten. Det ville også have lettet tilegnelsen, såfremt teksten vedrørende de enkelte ejendomme var fremhævet ved kursivering af gadenummeret, selvom det nok var gået en smule udover den overordentlig smukke typografi. Det tilrådes derfor læserne forinden læsningen at blade bogen igennem for at gøre sig bekendt med både billeder og planer. Nogle fagudtryk, så som trempelkonstruktion (s. 33) burde nok have været forklaret. Et særligt kapitel er viet trapperne, af hvilke der findes en betydelig variation fra stiger og stigetrapper til mere udviklede former af trappeløb.

Beskrivelsen af beboelsesrummene og deres indretning i ældre tid er vanskelig, dels fordi brandtaksationer og vurderingsforretninger ofte mangler ordentlig beskrivelse heraf, dels fordi terminologien ændres eller ikke følges konsekvent af synsmændene. Endnu vanskeligere er det at forsøge en beskrivelse af møbleringen,

kun en skifteforretning i ny og næ kan give en forestilling herom, f. eks. skifteforretningerne 1785, 1767 og 1867 (s. 90, 92 og 96). Til gengæld er der givet ret indgående skildringer af lejlighedernes indretning i dag, hvad der måske kan synes mindre væsentligt, selvom de unægteligt ligger helt indenfor undersøgelsens formål. Interessant er den lille instruktive gennemgang af ovennes udvikling (s. 97 ff. og 114 ff.). På s. 154 får man en forklaring på begrebet »fabriksetage«, de gamle døre, af hvilke der er bemærkelsesværdigt få, er omtalt, vinduernes udvikling er der redegjort for på s. 164 ff., ligesom der i kapitlet om lofter er givet gode beskrivelser af tømmerkonstruktionerne, hvor man har kunnet anskue disse. Antallet af beboere i alle de undersøgte ejendomme steg fra 718 i 1787 til et højdepunkt af 1101 i 1870 og faldt derefter påny i nogenlunde jævnt tempo til 256 i 1965. Karréen har derfor været genstand for den samme udbygning som gjaldt overalt i det gamle København indtil voldene faldt. Adskillige steder indrettedes lejligheder i tagetagen i gamle brændselsrum, hvilket medførte at nye brændselsrum måtte anbringes over hanebåndet, således at en »oprykning« fandt sted. Et sådant forløb er beskrevet i Gothersgade 87 – Landemærket 57 (s. 151 f.).

Skildringen af de sanitære forhold, af kældrene og gårdene, giver et stærkt indtryk af fortidens utilfredsstillende boligforhold. Vandforsyningen skete oprindeligt ved hjælp af et fåtal af brønde, som beboerne måtte være fælles om (brøndkort s. 228 ff.). Senere førtes vand ved Tugthuskompagniets foranstaltning ad fyrretræsledninger fra Sortedamssøen til de af grundejerne, der tegnede sig herfor, fra 1812 skete overgangen til kommunal vandforsyning, men først efter det kommunale vandværks færdiggørelse i 1859 kom der trykvand. Retiradeforholdene var det naturligvis ikke bedre med. I mangfoldige år indrettedes lokummer med gravet grube, der udsprede en ulidelig stank, når de skulle tømmes med skovl. Fra 1765 krævedes murede gruber, så grevinde Sponeck var altså tidligt på færde, når hun allerede forinden dette tidspunkt havde etableret en sådan på sin ejendom Åbenrå 16. Fra 1860 kom der tøndelokummer, og når Gothersgade 87 i 1878 fik installeret et såkaldt Marinos kloset, der var demonstreret på den hygiejniske kongres i København i 1858 (et resultat af koleraåret 1853), var dette et enestående luksustilfælde. Det første gård-WC kom i 1902, det første på etagerne i 1918, vistnok til dato omtrent det eneste. Det var naturligvis umuligt at få hyggelige gårdinteriører på denne måde, især da der jævnlige anbragtes hønsehuse ovenpå lokummernes tage, og dog lykkedes det i Landemærket 49, der havde et stort kastanietræ midt i gården, hvor alle husets beboere i sommeraftenerne forsamledes i »Palmelunden«. Et i Kongens have stjålet skud plantedes i 1940 i Landemærket 51 og i denne gård kunne husets beboere samles til befrielsesfest d. 4. maj 1945, et af udtrykkene for det gode, joviale overfor hinanden hjælpsomme kollegaforhold, der bestod imellem denne bydels særprægede mennesker.

Dermed er vi nået til husets beboere. Der gives en indgående analyse af husenes indvånere gennem tiderne. Håndværket har her alle dage været rigt repræsenteret, ikke mindst snedkerne. Fra snedkerværkstedet i Åbenrå 22 stammer i øvrigt handskemagernes smukke Louis Seize-lade fra 1783, som nu er i Nationalmuseet, og på Københavns Bymuseum hænger N. Augusts smukke smedeskilt fra Åbenrå 14 som repræsentant for kvarterets mange smede. I Gothersgade 87–89 og Landemærket 57 har der været snedkerværksted fra Johan Herman Meske indrettede sig ved huset nyopførelse i 1729–32 lige til vore dage. I 1762 var der i denne ejendom 30

håndværkere i alt. Ellers var det småhandlende såsom spækhøkere. Disse kan udvise stor standhaftighed i Åbenrå nr. 2, hvor den første høker indrettede sig i 1750, og hvor der uden afbrydelse siden har været høkerforretning. I vore dage hedder det viktualiehandel eller charcuteri. I dette kvarter, som mangfoldige andre steder i hovedstaden, holdt brændevinsbrænderne til i stort tal. Det medførte undertiden kohold, idet køerne fodredes med mæsken fra brændevinsfremstillingen, således i Åbenrå 4, hvor der i baghuset var kostalde i 3 etager, hvortil de stakkels kreaturer blev hejst op i seler. Militæretaten havde i mange år adskillige repræsentanter blandt beboerne. Et udbredt erhverv var prostitutionen, der i dette kvarter havde et af sine tilholdssteder både i bordellernes tid, og bordeller var der adskillige af, og i mere eller mindre lovlig grad senere efter, at loven af 1906 tillod en free lancing udøvelse af erhvervet. I en lille manufakturforretning i Åbenrå 12 forhandlede byens billigste puder, og dem var der god afsætning for i kvarteret, idet Venus' præstinder benyttede dem til at lægge armene på, når de fra vinduet hidkaldte deres kunder. At der var gang i forretningen, og hvorledes, er heller ikke undsluppet den videbegærlige undersøgelsesgruppe, som ikke på dette område har holdt den fra spørgeskemaerne indhøstede viden for sig selv. I øvrigt har anmelderen, der er født i det nærliggende Rosenborggade, hvor han har tilbragt de første 25 år af sit liv, et stærkt personligt indtryk af det meget afvekslende liv i Åbenrå, hvor han i en lille kælderforretning i 1911 afhændede en gasarm formedelst elektricitetens indførelse hjemme men kun fik 50 øre for den med den begrundelse, at den var »lige til Oldnordisk Museum«. Undersøgelsen her røber, at køberens egne forhold, hvad den slags installationer angår, var lige så oldnordiske.

Det er en instruktiv bog, hvor kvarteret på en værdifuld og fornøjelig måde ses under en mængde aspekter, trykt i et fornemt udstyr, hvortil Carlsbergfondet for tjenstfuldt har bidraget, og med udmærkede billeder. Gentagelser har ikke kunnet undgås, men de er kun i et enkelt tilfælde påfaldende, nemlig beretningen s. 257 ff., der næsten ord til andet allerede er givet under de enkelte afsnit; og redaktionelle småting som, at det i nogle afsnit hedder 18. årh., i andre 1700-tallet er næsten ikke værd at nævne. Der er et omfattende noteapparat samt stedregister og sagregister. Stikprøver i sidstnævnte røber, at det nok burde have været mere omfattende.

Knud Klem

Roskilde domkapitels godshistorie

ROSKILDE KAPITELS JORDEBOG 1568. *Udg. ved J. O. Arhning af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. København 1965. 31 + 284 s. 20 kr.*

Til dem, der har ydet de vægtigste bidrag til lokalhistorien, hører selvsagt de faghistorikere, som har stillet deres omfattende viden og deres træning i historisk metode til rådighed for udforskningen af en bys og dens institutioners historie. Længe var det fortrinsvis Ribe, der kunne glæde sig ved så fornemme dyrkere af sin historie; men med J. O. Arhnungs bøger er også den gamle sjællandske stiftsstad Roskilde nået frem i forreste række. I 1937 udgav han sin noget nær udtømmende skildring af Roskilde domkapitels historie indtil 1416, og nu næsten 30 år senere har han i udgaven af dette kapitels jordebog 1568 fremlagt nye betydningsfulde resultater af

sine indgående studier af kilderne til dets historie. Udgaven yder langt mere, end den lover. Den består nemlig ikke alene af en gengivelse af jordebogens tekst, som er forsynet med tekstkritiske noter, registre og en indledning, der beskriver jordebogsmanuskriptet og gør rede for dets historie. Den fremlægger hele kildematerialet til kapitlets godshistorie indtil 1568 og gør det til genstand for mange skarpsindige fortolkninger. For det stofs vedkommende, som udgaven bringer ud over jordebogsteksten, er den disponeret således, at der i indledninger til de enkelte godsfonds' (kannikepræbendernes, vikariernes o. s. v.) afsnit af jordebogen gives en oversigt over fondenes historie og over de breve, regnskaber m. m. fra tiden før reformationen, hvori deres jordegods omtales. I noter under teksten beskrives det gods, fondene efter reformationen havde afstået og erhvervet ved mageskifter med kongen eller andre, medens kommentaren supplerer ovennævnte indledninger og noter med kildematerialets øvrige oplysninger om de i tekst og noter omtalte ejendomme. I kommentaren gøres der ligeledes rede for det jordegods, der havde tilhørt fondene i 1536, men som jordebogen ikke medtager, fordi det var afstået til arvingerne efter de forskellige altres donatorer, pantsat, solgt eller bemægtiget ulovligt. Derimod må eventuelle oplysninger om ejendomme, der var afhændet i tiden før reformationen, søges i de kilder, der er anført i indledningerne til godsfondenes afsnit af jordebogen. I et tillæg til jordebogen med tilhørende indledninger, noter og kommentarer behandles de godsfonds, der har eksisteret efter reformationen, men som jordebogen af den ene eller den anden grund ikke medtager. Fordelingen af kildematerialet på tekst, indledninger, noter og kommentarer, gør det vanskeligt for læseren at danne sig et indtryk af de forskellige godsfonds historie, og kapitelgodsets sammensætning af talrige selvstændige godsfonds udelukker, at man rent umiddelbart kan få et overblik over udviklingens forløb kronologisk og topografisk for den samlede godsmængdes vedkommende. Det må derfor meget ønskes, at udgavens fremlæggelse af kildematerialet snart vil blive efterfulgt af sammenfattende bearbejdelser. I indledningen til udgaven gør J. O. Arhning rede for de former, hvorunder ændringer af godsfondenes besiddelser fandt sted. De mageskifter mellem godsfondene, der senere hen og i andre kapitler spillede så stor en rolle, omtaler han slet ikke.

Poul Rasmussen

Nordsjællandsk skovhistorie

E. LAUMAN JØRGENSEN OG P. CHR. NIELSEN: NORDSJÆLLANDS SKOVE GENNEM 200 ÅR. *Den Gram-Langenske forstordning. Udg. i samarbejde med Direktoratet for Statsskovbruget og Skovbrugsafdelingen, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole. With an English Summary. København. Rhodos. 1964. 176 s. + mappe med 10 kortbilag. 88 kr.*

I den skovhistoriske litteratur, der ellers ikke kan siges at være dyrket ret indgående herhjemme, har de nordsjællandske skove givet stof til fyldige behandlinger, først og fremmest A. Oppermanns og Chr. Lützens bøger. Sidstnævntes skrift, »Den Langenske Forstordning«, udkom 1899; det bygger på et betydeligt arbejde med bevarede forstprotokoller, men har også gjort sig fortjent ved at indeholde litografiske gengivelser af nogle af de meget værdifulde 1700-tals kort, der er bevaret for nordsjællandske skovdistrikter. Det synes at være ønsket om en nyudgivelse af disse

kort, der i første række har inspireret til fremkomsten af den her foreliggende bog; men samtidig er udarbejdet en ny beretning om den Gram-Langenske forstforordning, der 23. juni 1964 kunne fejre 200-året.

Udover kortene er bevaret et betydeligt arkivmateriale i form af korrespondance og forstprotokoller, så det har ikke manglet på historisk stof til at udbygge de tidligere skildringer. Den nu foreliggende bog har derudover en betydelig interesse og værdi ved sin ajourføring af beskrivelsen af skovene selv som kilder til belysning af de resultater, skovforordningen af 1764 medførte. Mens de afgrøder, landmændene arbejder med, oftest kun sætter sig spor 1 år eller 2 fremover i marken, så høster forstfolkene først deres afgrøder efter lange åremål, og det giver naturligvis et særligt perspektiv.

Af de to personer, Gram og v. Langen, hvis navne knyttes til nævnte forordning, er Johan Georg v. Langen reformatoren, men hans arbejde støttedes smukt af Carl Christian Gram, der også var den, der tog initiativet til, at v. Langen indkaldtes til Danmark fra Braunschweig-Lüneburg i 1762-63; han havde tidligere virket i Norge, men returnerede efter modstand deroppe i 1744 til Tyskland. Da han igen kom i den dansk-norske konges tjeneste, var han 64 år gammel og nedbrudt på helbredet (gigt), således at han fra 1770 stadigt var sengeliggende; han døde 1776 på Jægersborg. Ikke destomindre lykkedes det denne mand at lægge grunden til en ordnet skovdrift med meget betydelige reformer, ligesom der med hans skole i Jægersborg blev lagt grund til en dansk skovbrugsundervisning. I det her foreliggende værk gives en værdifuld og velskrevet fremstilling af Grams og v. Langens arbejde med de nordsjællandske skove. Om disse skoves opmåling, inddeling i afdelinger, taksering, hugsten deri og nyplantning fortæller de to forfattere på en for ikke-sagkyndige forståelig måde; ligesom de påviser, hvad der nu er tilbage af det arbejde, Gram og v. Langen udførte, om det så er afdelingssten eller træer, der endnu er i vækst. Der er naturligvis langt ældre træer i de danske skove, end dem, der plantedes i 1760'erne, når vi tænker på løvtræerne, men det var netop v. Langens store fortjeneste, at han så stærkt gik ind for nåletræerne. Lærken var hans yndlingstræ, dette træ overlevede visse sygdomme bedst i blandingsskov, netop som v. Langen benyttede den; Tingshus-plantage øst for Mårum er den dag i dag et nu historisk, fredet monument over v. Langens plantninger; her står endnu (1964) 97 snart 200-årige lærke, ganske vist først spiret frem i hans dødsår, men kultiveret efter hans og C. C. Grams retningslinjer. Tingshuslærken her er i øvrigt siden blevet modertræ ved krydsninger med japansk lærk, i hvert fald til 2 mill. efterkommere. Lærken var dog kun et af de nåletræer, der fandt indpas i dansk skovdrift med v. Langen; rødgran plantedes i langt større mængder, ligesom også ædelgran (ved Furesøen står landets største træ, en af de v. Langenske ædelgraner) og skovfyr plantedes i betydelige mængder. Egen var dog også i v. Langens tid det hyppigst plantede træ; men hans lyst til at forsøge med andre træarter gav sig udslag i, at bl. a. ahorn og avnbøg nu blev anvendt i større målestok. Hans anvendelse af kastanier, caragana (sibirisk ærtetræ) o. l. blev kun pudsigheder.

Bogen giver også en biografi af v. Langen med benyttelse af nyere tysk litteratur, men dens interesse ligger dog først og fremmest i behandlingen af skovene som historiske monumenter; her bør lokalhistoriske skildringer utvivlsomt tage ved lære og lade forstfolk træde til som medarbejdere.

Et og andet kan en almindelig historiker vel nok bemærke. Det er ikke nødvendigt

s. 91 at tale om »Tulstrup eller Trustrup bys jorder«; byen hed Trustrup. Jeg har aldrig før hørt, at svenskerne under svenskekrigene i 1600-tallet bl. a. ødelagde skovene for at hindre opbygningen af en stærk dansk flåde (s. 14). Mon?

Om kortene, der er værkets pryd, en kritisk bemærkning. Gengivelserne i Lützens bog var litografier, en slags gengivelser efter originalerne; det ses tydeligt ved sammenligning med disse; det har medført, at navne, tal m. v. står meget tydeligt. Vor tid har en hel anden og finere teknik til sin rådighed, og det spores naturligvis i farver og i den langt smukkere gengivelse. Lütken satte sine kort ned til halv målestok af originalerne, d. v. s. til c. 1:38.000–1:40.000. Af hensyn til målestokforholdet i Geodætisk Instituts nye målebordsblade og atlasblade er de nye reproduktioner gengivet for 2 korts vedkommende i 1:25.000, for 3 i 1:50.000. Det sidste er næppe heldigt, og i hvert fald kortet over Frederiksborg Revier er mindre godt. En sammenligning med Lützens gengivelse vil således vise, at de mange med en rødlig farve indtegnede tal som betegnelse for skovenes nummerering af småinddelinger er fuldstændig forsvundet, mens de hos Lütken står langt tydeligere end på originalen. Navnene er også læselige på Lützens gengivelse, ofte meget utydelige på den moderne. Mon dog ikke teknikerne kunne have ydet et bedre resultat? Disse lidt kritiske bemærkninger må imidlertid ikke fordunkle hovedindtrykket af et i øvrigt smukt arbejde. Det er fortjenstfuldt, at Willars kort over de nordsjællandske rytterdistrikter 1720, der nu er i Det kgl. Bibliotek, men dog vel rettelig burde søges i Rigsarkivet, er reproduceret. Når de to nævnte institutioner ikke har udgivet kataloger over deres materiale af kort og tegninger, var det ønskeligt, at der var retningslinjer for, hvor de skal søges.

P. S. Det sker nu og da – som i dette værk – at der med stor bekostning fremstilles farvereproduktioner af kort og tegninger. Der er ingen tvivl om, at disse ofte henvender sig til et langt større publikum end de værker, hvoraf de er en del. Var det ikke en ide, om der blev taget et antal ekstratryk af sådanne reproduktioner, når de nu engang var i arbejde, f. eks. til salg i de institutioner, af hvis samlinger de er en del.

C. Rise Hansen

Vendelbo stift i det 16. århundrede

PRÆSTEINDBERETNINGER OM FÆSTEGODS M. V. I VENDELBO STIFT 1568 OG 1599. *Udg. af Udvalget for udgivelse af kilder til landbefolkningens historie ved C. Rise Hansen, under tilsyn af Karen Marie Olsen. Dansk videnskabsforlag, Kbh. 1964. XXV + 304 s. 24 kr.*

Initiativet til udgivelse af disse værdifulde kilder til oplysning om ejendomsforholdene nord for Limfjorden i det 16. århundrede taget af overarkivar C. Rise Hansen, der i sommeren 1961 af ovennævnte udvalg fik overdraget udgivelsen af det foreliggende værk. En lykkelig tanke; for ingen steder i landet er ejendomsfordelingen i det 16. århundrede så omfattende og detaljeret belyst som netop i det gamle Vendelbo stift, og dette skyldes først og fremmest de præsteindberetninger fra den tid, som er bevaret herfra – fra 1555, 1568, 1571, 1599 og 1625.

H. D. Wulff har i *Statistiske Bidrag til Vendelbo Stifts Historie*, Ålborg 1872–74, udgivet præsteindberetningerne 1555, 1571 og 1625 vedrørende præsternes ind-

tægter m. m., men har kun i bearbejdet og sammendraget form medtaget indberetningerne fra 1568. Allerede 1850 havde C. Molbech på lignende vis i *Nyt Historisk Tidsskrift* fremdraget stof fra indberetningerne 1599.

Det må derfor i høj grad hilses med tilfredshed, at præsteindberetningerne fra 1568 og 1599 nu foreligger i en form, der muliggør den fulde udnyttelse deraf for dem, der ønsker at beskæftige sig med nordjysk landbohistorie i disse åringer.

Udgivenen har i en indledning til det foreliggende værk kortfattet og koncist gjort rede for tilblivelsen af de to så betydningsfulde præsteindberetninger, deres overlevering m. m., og har her motiveret retningslinierne for denne publikation, der har fået så udmærket en udformning. Udgivenen har endvidere i denne kildepublikation ved hvert herred tilføjet en kort indledning, der i relation til ekstrakterne af de to præsteindberetninger giver de nødvendigste topografiske oplysninger m. v., ligesom der for de enkelte sognes vedkommende er vedføjet et overskueligt noteapparat med henvisninger til relevant litteratur m. m. Til publikationen er knyttet et omfattende stednavne- og personregister.

Som Aksel E. Christensen gør opmærksom på i sit forord til bogen, er de foreliggende præsteindberetninger især værdifulde ved, at de ikke blot belyser ejerforholdene i Vendelbo stift på den tid i en bred almindelighed, men desuden kommer med – mere eller mindre – detaljerede oplysninger om herregårde, præstegårde, bøndergårde, bol og gadehuse inden for det pågældende område. Der gives ikke blot oplysninger om, hvorledes de forskellige gårde m. m. fordeles sig under de forskellige herregårde, men også om personalhistoriske forhold adelen vedrørende, ligesom f. eks. også præsternes forhold på forskellig vis belyses.

De foreliggende præsteindberetninger synes i øvrigt at vise, at sognepræsterne i Vendelbo stift gennemgående har været velorienterede om ejerforholdene inden for deres sogne, de har således i flere tilfælde opgivet navnene på gårdmænd, bolsmand og gadehusmænd inden for det område, som deres indberetning skulle omfatte. I visse tilfælde har præsterne ved udarbejdelsen af deres indberetning søgt råd og bistand hos deres sognemænd, vel for at deres oplysninger kunne være så pålidelige som vel muligt, noget, som nutidens historikere selvsagt kun kan være dem taknemmelig for.

Det vil falde uden for denne anmeldelses ramme mere indgående at behandle de mangeartede forhold, som det foreliggende arbejde belyser, men det er ikke blot lokalhistorikeren, der vil have glæde af at stifte bekendtskab dermed; det har bud videre ud.

Bue Kaae

Vestjyske godser

ALFRED KAAE: VESTJYSKE GODSEJERE OG DERES BØNDER. *En studie over tingbøgerne for Ulfborg-Hind herreder og Tinggårds birk med strejftog ind i andre vestjyske retskredse i tiden 1695–1788. Udg. af Historisk Samfund for Ringkøbing Amt. Kaaes Forlag, Ulfborg, 1965. 195 s. 15,00 kr. (Også som afsnit i Hardsyssels Aarbog 1965).*

Forfatteren er kendt fra sine velskrevne bøger om sin hjemegns sognes historie og fra mange afhandlinger i lokalhistoriske årbøger. Hans udgangspunkt for den her foreliggende studie har været Hans H. Fussings disputats »Herremænd og Fæstebonde«.

Ganske vist mener Kaae, at Fussing har set for lyst på hoveriet og forholdene omkring fæstets opløsning i utide; men han vil dog – også for det mørkere 1700-tal, som hans studier gælder – fastholde Fussings ord, at fæsterens vilkår var faste og retsligt sikrede.

Kaae havde sat sig for at gennemløbe alle Ringkøbing amts bevarede tingbøger (justitsprotokoller), men opdagede, at det var for stort et brød at slå op; han har da nøjedes med at gennemse Ulfborg-Hind herreders og Tinggård birks justitsprotokoller og suppleret med sine optegnelser fra en tidligere gennemgang af Bølling herreds og Rysensten birks tingbøger og desuden benyttet den righoldige lokalhistoriske litteratur fra amtet – vi er jo i en af de stærkt historisk interesserede egne, hvor dygtige lokalhistorikere længe har arbejdet. Opgaven har dog været stor alligevel. Ulfborg-Hind herreders justitsprotokoller indeholder for tiden 1695–1788 omkring 8000 tætskrevne sider, og selv om der i periodens sidste halvdel er megen prokurator snak til at fylde siderne, så skal kernen dog findes i dette strå, så Kaae har unægteligt bare for disse to herreder haft meget at arbejde sig igennem. Som den erfarne historiker, han er, ved Kaae, at det havde været ønskeligt at afrunde tingbøgernes oplysninger med andet materiale (skifteprotokoller, fæsteprotokoller o. s. v.) i den udstrækning, det nu engang er bevaret. Enhver, der har arbejdet med tingbøger, er kendt med, at mange sager glider ud, uden at man finder nogen egentlig afslutning på dem, og det mærkes også adskillige steder i Kaaes bog. Om man ved forøget arbejde med andet materiale ville have kunnet belyse dem er vanskeligt at sige, men når der henvises til, at visse rækker i dette supplerende materiale ikke har kunnet udlånes, så må arkivvæsenet dog vist kunne træde til, om ikke på anden måde, så ved udlån af film.

Kaae har foretrukket opdeling af stoffet efter godserne for til slut at resumere mere systematisk. Der er meget interessant refereret i disse godsafsnit; at meget parallelt stof forekommer under de forskellige godser er naturligt nok. Kaae har virkelig fået noget ud af restancelisterne, der i mere end én henseende er kedelige; her kunne nok spørges, hvorfor de fra 1720–30 bliver af mindre betydning (s. 184 f.), Rysenstens gods under Udstrup (s. 48) nævnes dog af Kaae som en undtagelse; hertil kan nok føjes Tinggård (s. 13), hvor restancerne holder sig godt oppe til ind i 1750'erne, for helt at forsvinde ved ejerskifte 1756. Hvorfor? Kaae gætter på større velstand eller mere energiske fogder eller godsejere. Spørgsmålet rømninger kommer forfatteren selvfølgelig også ind på; mange fra disse jyske egne tog ulovligt sønderud, når militstjenesten eller andet ubehageligt nærmede sig; for forældre var det naturligvis et sørgeligt skridt (se f. eks. s. 89 om de 3 sønner fra Stavning).

Bøndernes pligt til ved hoveri at drive hovedgårdens marker fremhæves som værende af »en umådelig værdi« for herremændene, hvad jo er helt rigtigt. Dygtige fogder eller godsejere kunne ved at stille øgede krav til bønderne komme til at stå som slemme bondeplagere; men hist og her møder man den åbenbart af naturen rå og hensynsløse foged (se s. 144 ff., hvor en bonde kørte fra Søndervang i Stadil sogn til herregården Støvringgård på den anden side Randers).

Det er svært at generalisere i disse som i andre forhold, hvad Kaae også har følt, men dog søgt gennemført i sidste kapitel. I bogen slipper vi for den letkøbte sentimentalitet ved skildringen af datidens forhold; Kaae ved, at der også dengang var flere slags mennesker til, og slutter nok stort set op om det citat, der gengives fra den fhv. ridefoged, senere birkeskriver P. M. Nødskovs bog om Tim 1787 (s. 12).

Foruden de oplysninger, der har mere generel karakter, findes der ofte kulturhistorisk interessante småtræk. S. 154 omtales leen som et ikke velset redskab ved høst af korn, hvor seglen burde bruges, og s. 124 fortælles udførligt om skuden »Marie« af Drammen's forlis 1717 på herregården Voldbjergs forstrand; den var lastet bl. a. med 535 fjerdinger irsk smør; gående, løbende, ridende og kørende indvånere søgte at redde for sig selv, hvad reddes kunne; det er tydeligt nok ikke alene vendelboer og tyboer, der har haft lyst til at bjerge sig noget vraggods.

Alfred Kaae har skrevet en god bog med mange levende træk fra dagliglivet i datiden, vel præget af sine kilders særlige beskaffenhed, men af betydelig interesse, også uden for den snævrere kreds, den især henvender sig til. Forhåbentlig får forfatteren både lyst og kræfter til i sit otium at fortsætte sine studier.

P. S. Der er et register over stednavne (men ikke over personnavne); men det gemmer sig s. 191–93 foran en indholdsfortegnelse, som anmelderen ville have anbragt forrest i bogen.

C. Rise Hansen

En sønderjysk gymnasieskole

M. FAVRHOLDT. HADERSLEV LATINSKOLES HISTORIE 1567–1967. *Skrifter udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland*, 36. 1967. 387 s. ill. Indb. 50 kr. (for medlemmer: 25 kr.).

Den foreliggende bog er udsendt i anledning af Haderslev Katedralskoles 400 års jubilæum den 6. februar i år. Det vil måske undre, at denne Nordslesvigs eneste katedralskole ikke er ældre end tilfældet er, hvortil er at bemærke, at skolen først fik det fornemme prædikat af katedralskole ved genforeningen i 1920, da Haderslev blev bispesæde og stiftsby. Sønderjyllands eneste oprindelige – og altså fra middelalderen hidrørende – katedralskole er domskolen i Slesvig, og det er derfor med god grund, at skolen i Haderslev i titlen fører den ellers antikverede betegnelse: Latinskole. Er skolen således end ung i sammenligning både med Slesvig domskole og de kongerigske katedralskoler, er den dog af betydelig ælde, sammenlignet med de øvrige 3 nordslesvigske gymnasieskoler, der alle er børn af genforeningen, og forøvrigt da også med det store flertal af gymnasierne nord for Kongeåen.

Hvad skolen måtte savne i ælde opvejes i øvrigt rigeligt af en nok så bevæget historie som typisk grænselandsskole, i hvilken dansk alene har været undervisnings-sproget i henved 50 år af skolens 400-årige eksistens, d. v. s. i tiden mellem de slesvigske krige og i årene efter genforeningen. Hertil kommer, at litteraturen om skolens historie er helt exceptionelt omfattende, værdifuld og differentieret – navnlig takket være dels de mange bidrag til netop denne skoles historie, som slesvig-holstensk lærdoms- og personalhistories grand old man, dr. phil. Th. O. Achelis i Rendsborg, har publiceret som følge af sin mangeårige tilknytning til skolen, dels det sjældent fornemme og righoldige årsskrift, som nu i mere end 30 år er udgivet af sammenslutningen af skolens tidligere elever, Haderslevsamfundet.

Der har altså været stof nok at øse af for forfatteren, og han har ydermere ved udarbejdelsen af bogen haft den fordel, at han både som en af skolens ældste lærere og som redaktør af og flittig bidragyder til det ovennævnte årsskrift i sjælden grad

er fortrolig med skolens historie, specielt da med tidsrummet fra 1848 og fremefter. Disse kvalifikationer kombineret med evnen til jævnligt at anskue gammelkendt stof og ofte endevendte problemstillinger ud fra en ny synsvinkel, med stor omhu i detalillen og en levende fremstillingskunst betinger, at dr. Favrhholdts arbejde er blevet så vellykket, at det må betegnes som simpelthen en af vore bedste latinskolemonografier af interesse langt udover skolens egen kreds og for mange andre end de specielt sønderjysk interesserede.

Heller ikke dette arbejde er vel uden skønhedsfejl – visse stramninger af teksten kunne nok have været på sin plads i den udenforstående læsers øjne, og en del gentagelser burde i hvert fald have været undgået. Men disse og andre mindre mangler opvejes langt af den store bogs positive sider, der forøvrigt på smukkeste måde fremhæves af det overordentligt nitide udstyr – opsætning, illustrationer, indbinding m. v. – som udgiveren, Historisk Samfund for Sønderjylland, har givet dr. Favrhholdts fortjenstfulde arbejde. Foruden meget andet godt er det også det hidtil vægtigste danske bidrag til den højere skoles historie i grænselandet.

Aage Bonde

Flensborgs historie set med tyske øjne

FLENSBURG – GESCHICHTE EINER GRENZSTADT. *Udg. af Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte. Flensburg 1966. 655 s., ill., 4 kort og 1 tvl. 19,80 DM.*

Som et bevidst modstykke til den danske »Flensborg Bys Historie«, der under redaktion af Holger Hjelholt, Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer udkom i to bind 1953–55, har Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte med officiel støtte fra landet Schleswig-Holstein udgivet det rigt illustrerede etbindsværk »Flensburg – Geschichte einer Grenzstadt«.

Det er en række yngre, tyske historikere, der har bidraget til denne digre bog på 655 tætrykte sider. Der er lagt forholdsvis lidt vægt på den ældre tids historie, stadsarkivar H. F. Schütt behandler middelalderen på et halvt hundrede sider, mens Erich Hoffmann bruger knap 100 sider til at skildre tiden fra reformationen til 1721. Så får stadsarkivaren atter ordet til en fremstilling af det 18. århundrede på 65 sider, hvorefter Gerd Vaagt på en tilsvarende plads fører skildringen op til det afgørende år 1848. Det vil sige at fremstillingen af tiden før de bevidst nationale modsætningers fremkomst fylder lidt mindre end halvdelen af værket, dog lidt mere af fremstillingen, da tabeller og en række nyttige registre formindsker teksten med godt 80 sider. Men der resterer dog 260 sider til en skildring af Flensborgs historie efter 1848, og de fordeles med 45 sider til Vaagt (1848–64), 75 sider til Horst Windmann (1864–1920) og 55 sider, skrevet i fællesskab af 6 forfattere – hvoriblandt de førnævnte med undtagelse af dr. Hoffmann – der med påskønnelsesværdigt mod giver sig i lag med tiden 1920–60, hvorefter professor Karl Weigand opridses et højst interessant kulturgeografisk billede af byen (ca. 1900–1960), mens biblioteksdirektør H. P. Johannsen og museumsdirektør Ellen Redlefsen skildrer

henholdsvis Flensborgs kommunale kulturinstitutioner og flensborgske kunstnere og deres værksteder. Dr. Redlefsen standser ved kunstnere født før århundredskiftet, dr. Johannsens skildring er derimod ført helt op til nutidens rige kulturliv i byen.

Bogens tyngdepunkt ligger altså på tiden efter 1848, men det må understreges, at denne kronologiske skævhed ikke benyttes til at tilsløre det danske element i byens ældre historie. Nok er der en del forhold, danske historikere ser anderledes på end deres tyske kolleger – f. eks. »die politische Eroberung des Herzogtums durch Königin Margarethe und König Erich« (s. 45, der er tale om Slesvig!), eller den konsekvente anvendelse af udtrykket Schleswig-Holstein i Hoffmanns artikel – og der er navnlig en lang række forhold, de ville udtrykke på en anden måde, men at forfatterne ud fra deres tyske forudsætninger har forsøgt at skifte sol og vind lige, kan ikke betvivles. Derom vidner da også de talrige henvisninger til dansk historisk litteratur.

Den stærke placering, der i bogen gives de sidste 120 års historie, forekommer naturlig, når man tænker på de omfattende forandringer, byen har gennemløbet i denne tid. Det var i den, Flensborg statsligt og nationalt skiftede tilhørsforhold. Det var i den, byen kom med i den almindelige urbaniseringsproces, der fra 2. halvdel af det 19. århundrede får Europas byer til at svulme. Det var endelig også i den, flensborgerne oplevede to verdenskrige. Den første gav dem den chance at stemme byen hjem til Danmark, men dengang ville flertallet ikke. Da den anden storkrig ebbede ud, kom chancen ikke igen, selv om en afstemning havde givet et overvældende flertal for Danmark.

Det er ganske spændende at se, hvad en flok udtalt tyske historikere stiller op med det sidstnævnte faktum. Det er en prøvesten for deres uhildethed på det nationale område, ligesom skildringen af byen i Hitlertiden er en prøvesten på, om disse forfattere, der alle er flensborgere, i tilstrækkelig grad har kunnet frigøre sig fra det miljø, som har omgivet dem i deres barndom og ungdom. Efter anmelderens skøn består de begge disse prøver, selv om deres forsøg på at udtale sig om baggrunden for det dramatiske omslag i flensborgernes nationale holdning ikke alle falder heldige ud. Man noterer dog med taknemmelighed, at læseren forskånes for at få flæskepakkemotivet tværet ud.

De unge tyske historikere har sikkert gjort sig umage for at forstå, hvad der skete de første efterkrigsår. At denne forståelse ledsages af en vis bitterhed, kan ikke undre, når man tager deres udgangspunkt i betragtning. De er tyske, og de beklager ikke, at byens udvikling i de sidste 100 år mere og mere har flettet Flensborgs skæbne sammen med Tysklands. Dette grundsyn kan vi ikke med føje anke over.

Denne byhistorie, der allerede i udgivelsesåret blev genoptrykt med små forandringer – hvoraf én præciserer den rolle, som bl. a. det danske mindretal spillede ved at hjælpe politiske flygtninge over grænsen til Danmark (s. 442) – er et produkt af den frugtbare spænding, nationaliteternes samliv i grænselandet afføder. Den er i sine centrale afsnit et tysk forsøg på at gøre rede for, hvordan byen udviklede sig i tysk retning. Den fortier ikke den rolle, danskheden har spillet og stadig spiller. Den fastslår tværtimod med en undertone af stolthed, at byen har beholdt sin karakter som grænseby, d. v. s. som et sted, hvor der findes både dansk og tysk. Fra dansk side har man grund til at lykønske tyskerne med dette værdige og velskrevne modstykke til »Flensborg Bys Historie«.

Lorenz Rerup

Gotlands kirker

ERLAND LAGERLÖF OCH GUNNAR SVAHNSTRÖM: GOTLANDS KYRKOR. *En vägledning. Uddevalla 1966. Pris 24,50 sv. kr.*

Denne bog er udsendt til afløsning af Johnny Roosvals bekendte »Den gotländske ciceronen« og følger i oplæg og disposition nøje sin forgænger. Bogen indledes med en kort gennemgang af Gotlands historie og en oversigt over udviklingslinierne i øens kirkelige kunst. Derefter følger hovedafsnittet med beskrivelser af hver enkelt af øens 93 bestående kirker og af kirkeruinerne i Visby. Til afslutning findes et fagordsleksikon og et ikonografisk register.

Det var Johnny Roosval, der »opdagede« de gotlandske kirker, og kendskabet til øens enestående rige kirkekunst i middelalderen bygger i overvejende grad på Roosvals indtrængende undersøgelser gennem et langt liv. Med rette er bogen da tilegnet mindet om denne vidtskuende og flittige forsker. Men forfatterne har ingenlunde ladet sig binde af Roosvals teorier og systemer. Roosval opererede med en lang række kunstnavne for anonyme stenmestre og formentlige værksteder på øen, og ved sindrige kronologiske og typologiske kombinationer daterede han kirkernes portalskulptur, fonte, glasmalerier, kalkmalerier etc. med meget snæver margin. Medens hovedlinierne i Roosvals konklusioner i det store og hele endnu er uantastede, har det længe været klart, at detalillerne ikke alle står for prøvelse. Lagerlöf og Svahnström er da også langt forsigtigere. Kun de sikreste af Roosvals mestre og værksteder er medtaget, og dateringerne er i reglen en del bredere end Roosvals.

Også på andre punkter har den nye bog fortrin frem for »Ciceronen«. Således er der bedre balance mellem de enkelte kirkebeskrivelser, illustrationerne er fortræffelige, og man bemærker med glæde de smukke stregtegninger, der findes af mange kirker. Hertil kommer, at henved halvdelen af øens kirker er blevet hovedrestaureret, siden 2. udgave af Ciceronen udkom i 1950. Ved disse restaureringer er frem for alt afdækket et stort antal kalkmalerier af høj kvalitet, der helt har ændret synet på denne form for monumentalkunst i de gotlandske kirker. Disse nyheder er kommet bogen til gode.

Med »Gotlands kyrkor« har vi fået en smuk og tidssvarende håndbog, nyttig ikke blot for gotlandsturisten, men også for den, der på afstand vil studere øens rige fortid. Et nyt oplag vil sikkert snart blive nødvendigt. I dette bør Ciceronens fortræffelige kort over Visby medtages, og der bør tilføjes et kort afsnit med forslag til rejseruter for kirkeinteresserede turister. Det er jo – desværre – kun de færreste, der har tid til at besøge alle treoghalvfems.

Olaf Olsen